This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 8230.1.20

Harvard College
Library

FROM THE FUND BEQUEATHED BY
Archibald Cary Coolidge
Class of 1887
PROFESSOR OF HISTORY
1908–1928
DIRECTOR OF THE UNIVERSITY LIBRARY
1910–1928

НАША ЗАВРШНА РЕЧ

(ПОВОДОМ ДИСКУСИЈЕ О ПОЛИТИЦИ КНЕЗА МИХАИЛА)

од

М. С. ПИРОЋАНЦА

(*Одштампано из „Дела“*)

БЕОГРАД
ПАРНА РАДИКАЛНА ШТАМПАРИЈА
1896.

[illegible]
С. [illegible]
[illegible]
[illegible] Наука

o

НАША ЗАВРШНА РЕЧ

(ПОВОДОМ ДИСКУСИЈЕ О ПОЛИТИЦИ КНЕЗА МИХАИЛА)

од

М. С. Пироћанца

(*Одштампано из „Дела“*)

БЕОГРАД
ПАРНА РАДИКАЛНА ШТАМПАРИЈА
1896.

ЦЕНА ДИНАР.

[illegible]
[illegible]

Slav 8230.1.20

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE
ARCHIBALD CARY COOLIDGE
FUND
Apr 9, 1931

У дугој дискусији о политичкој радњи Кнеза Михаила са балканским народима, пала је ово дана и последња реч. Овога пута, под потписом г. Јов. Ристића, изашла је на јавност брошура „Последња година владавине Кнеза Михаила“ и она нас је ставила у положај да о тој дискусији сведемо закључни рачун.

Г. Јов. Ристић имао је за дуго време утицаја на вођење послова наше земље, те да би дискусија, о озбиљним предметима, с њиме могла бити без користи. На жалост ми смо принуђени признати овде, да је ми водимо са пожртвовањем, толико је она за нас трудна и заморна. Предмет дискусије веома је озбиљан, и довољно неиспитан а сам г. писац, који често не може, често неће да разуме оно што ми пишемо, а понајчешће хтео би то да изврне, дискусију осетно отежава. И ако је ова његова тактика у дискусији за читавих тридесет година изостала иза савремености, писац опет верује да је она и данас тако исто моћна, као што је била у оно доба, кад је „Исток“, орган владин, био скоро једино јавно гласило у Србији. Иначе, како би се могла наводити нека наша излагања или умовања, на такав начин, да изгледа да нас г. Ристић критикује, док он у ствари наше гледиште, у главном, а? Како би се могла износити, као наша, факта, која ми о изнели, или смо их другојаче изнели? Како би се могла рисати она, која су у дискусији изнесена, а нису потрвена, за то што не иду у рачун закључцима г. Јов. Ристића? би се могле, скоро на сваком листу ове гломазне композиције, налазити непречишћене супротности, које је са мало више смотрености, и мало веће пажње према читаоцима, било лако избећи? Треба ли коме доказа за то ено му „Последње године владавине Кнеза Михаила“ и она ће га уверити; а ми ћемо овде напоменути само неколике оваке случајеве.

На страни 15. пише г. Јов. Ристић: «Тек кад је Србија решила питање о градовима, Грчка да би нам везала руке да не бисмо и даље отишли без ње, показала је толико *нестрпљења* да уговор са Србијом *што пре закључи*, да нам је послала на ноге свога човека.[1])» А на страни 28. опет пише: «После шест година узалудних преговора, требало је да падне на теразије сав ауторитет велике Русије, па да се Грци склоне да вежу с нама савезни уговор.»

На страни 49. пише он даље: „А да се на Црну Гору Србија није много обазирала каже нам сам писац брошуре (Пироћанац) износећи, да се на Црну Гору није нико из Србије осврнуо, све од како је учињен корак за градове, па до свршетка овог питања; а то је за пуних пет месеци важних догађаја.“ Г. Јов. Ристић тако пише, и ако Пироћанац нигде није *изнео* то што он наводи и ако и сам он, на страни идућој, спомиње, како су Пироћанац и Љ. Ивановић били тада на Цетињу у мисији, а то је јасан доказ да се веома озбиљно у то време на Црну Гору обазирало.[2])

На страни 60. г. Јов. Ристић пише да Пироћанац «*зна* да је Андрашије понудио Кнезу Михаилу Босну и Херцеговину», а на страни 61. само после неколико врста, цитира Пироћанца, који вели «*По свој прилици* Кнез Михаилу морало је бити обећано у Иванци и т. д.» На послетку на страни 64. г. Јов. Ристић узвикује «Не, не историја нема права да чује нагађања г. Пироћанца.»

У шта сад верује г. Јов Ристић, у наше *знање* или у наше *нагађање?* Обоје не могу да опстану.

Није ли у овом само и сувише доказа колико треба пожртвовања да се оваква неискрена дискусија продужује? Ал како се ствар највише тиче историје, ми држимо да је она неизбежна, и да историја има права не само да чује и наша нагађања, и г. Ристићева извртања, него и да их пажљиво, свако на своје место, прибележи. Ништа не би помогло историји, да до истине дође, што извесна господа критичари знају већ одавно, како г. Ристић кроји историју. Да смо се ми у нашој расправи ограничили просто на такву једну духовиту изјаву, и да нисмо изнели наше доказе, а г. Ристићеве свестрано претресли, остала би, бој се, историја онаква какву ју је г. Ристић скројио. Бар у овој прилици „адвокатски таленат“ био је од вајде, пошто је стао на пут да се неке неистине у историју не прокраду. У осталом ми сумњамо да може бити и неке друге нарочите методе у истраживању истине, за дипломиране историчаре, различите од оне, којом смо се ми послужили, без обзира на ичију осетљивост. Ова наша метода веома је добра нарочито онде, где су у послу историци, који тражећи истину понајчешће се на противном зауставе.

---

[1]) И то не стоји; изасланици за потпис уговора имали су се састати у Мехадиј дакле на страном земљишту.

[2]) Ми и Ивановић отишли смо, сваки за се, на Цетиње на концу године 186 пошто су градови затражени, а вратили се у Србију у почетку Маја 1867. г. пошто с градови добивени, а намеравана посета Кнеза Николе спада у доцније време.

I.

Пређимо на главну ствар. Из ове дискусије ми смо изашли добро изгрђени, и са потписом и без потписа[3]), а како је прошао г. Јов. Ристић нека он сам свој билanс састави. Што се тиче саме ствари наша је победа била и одлучна и сјајна.

И после онога што је изнесено у безименој брошури, и после „зналачких и поузданих саопштења г. Архимандрита Дучића“[4]) и после последње брошуре г. Јов. Ристића, питање о одлагању оружане акције остало је непромењено, онако како смо га ми службеним доказима утврдили. И према томе, до год не би позитивни докази, а не само закључци, били изнесени, за историју остаје коначно утврђено, *да Кнез Михаило није ни сам ни у договору са својим савезницима оружану акцију одложио, ни на одређено. ни на неодређено време.* А да ли се он у извођењу своје политике неко кратко време колебао, или је година 1868. била година рата, или година у очи рата, то питање остаје за историју отворено.

---

[3]) Веровати да безимена брошура није у главном дело г. Ристићево, значило би з авати се, а то нам не подноси. Што бисмо ми веровали у оно што сам он не в је? А још мање подноси нам да пристанемо на духовит предлог, да ми писца по- г то, па тек ако га потревимо да нам се он каже.

[4]) Ако ово није за смеј не знамо за шта је. Оно мало што је архимандрит на- п износећи како је Русија наспрам Кнеза Михаила охладнела, и да оружана акција била „ни одгођена ни неодгођена“ може ићи само нама у прилог.

Овом приликом приложићемо нашим, досад изнесеним доказима, један нов, који долази од самог Кнеза Михаила, и тако је јасан и категоричан, да не оставља места ни најмањој сумњи о томе, да добитак градова није ни за један тренут помутио Кнеза Михаила у извођењу своје велике политике.

Враћајући се из Цариграда, где су му градови уступљени, Кнез Михаило посетио је Кнеза Карла у Букурешту. Том приликом било је говора о одношајима између две земље у политици, коју би могле заједнички следовати. Ево како је тај разговор забележен у књизи, која је недавно изашла на јавност о владавини Краља Карла.[5])

«$^{1}/_{13}$ април 1867. год. Кнез Михаило је у 43. години живота, пријатна појава, стасит, витак, лице окружено црном брадом, са живосним, сјајним црним очима. Вешт у разговору, и врло добро говори француски. Са својим пријемом у Цариграду Кнез је задовољан. При свем том он је изјавио Кнезу Карлу отворено своје мишлење, да Румунија и Србија имају подједнаке интересе да раскину своје везе васалства које их вежу за Турску, а да би то постигле обе земље морају ступити у тесан савез».

Ово је јасан доказ да Кнез Михаило није веровао, као г. Јов. Ристић, у неспособност својих замишљених савезника за заједнички велики рад, јер кад би у њу веровао, он овом приликом нарочито не би о савезу и заједничкој радњи ни речи потрошио, а мучно да би нашао рачуна и ову посету своме суседу да учини.

Г. Јов. Ристић није ни покушао да своје тврђење ма чиме брани. Његово уверавање да би Кнез, да је живео дуже, дошао до истог закључка до кога је г. Ристић дошао, на име, да су балкански народи неспособни за заједничку радњу, само је једна, ни чим неоправдана, претпоставка која, и кад била оправдана, не би доказала да је оружана акција би. одложена. Г писац осећао је то и сам, и за то је, само неколико врсти, склизнуо преко овог, истина, за њега непр јатног, али и јединог важног питања у дискусији. Журећи да преко њега што брже пређе, он нам узвикује: «А где сам ја тврдио да је Кнез Михаило одложио оружану акцију у договору са својим савезницима»? и ова оптужба, бачена на нас, сва му је одбрана његових ранијих тврђења, која је тако поуздано и тако нашироко, пре наше расправе, по свима својим списима развијао.

---

[5]) Aus dem Leben des König Karls von Rumänien.

На овом месту морамо признати, да нас г. писац све више изненађује оваким начином дискусије. Кад је већ дошло до увијања, што се бар није обратио каквом вештијем адвокату, он би му за цело ово питање уштедео. Он би му показао, да се на њ налази јасан одговор у оној истој формули, у којој је он, како вели, своје мисли прикупио, и у којој од речи до речи стоји ово: «И Србија је у толико пре могла дати мирољубива уверења у колико су и њени пријатељи били решени да одложе оружану акцију, без обзира на то да ли постоје уговори или не.»

И код оваког јасног текста г. Јов. Ристић оптужује нас да смо му подметнули нешто што није казао, и тиме учинили фалсификат.

Нико, који разуме српски језик, не би могао схватити другојаче ову пишчеву реченицу, него онако како смо је ми разумели, на име да је услед договора савезника оружана акција одложена. *Договорити се* да се што учини то је са свим једно исто што и *решен бити* да се учини, а г. писац вели изречно *«да су пријатељи били решени да одложе пресудну акцију»*. Али као што се тврђење г. Јов Ристића, у погледу на одлагање оружане акције у целини, оснива на неистини, разуме се да је без основа и овај навод на крају, који се односи на споразум или решење пријатеља*) да се оружана акција одложи; и из тога што би се овај последњи навод огласио за неистинит, изводити да је онај први истинит, на име да је оружана акција одложена онога тренутка кад је Србија градове добила, била би са свим нова метода за истра- ање историјске истине, приступна само испробаним талена у том послу. Нама само чудно пада за што се г. писац овог питања толико мучи, кад фалсификат остаје фалсит, и у самом том случају, кад би се узело да смо га ми

Грци нису били тада још наши савезници, па ни пријатељи, разуме се.

погрешно разумели. Доста је што стоји утврђено да Кнез Михаило није *никако, ни у договору ни без договора* са савезницима, оружану акцију одложио, а г. Јов. Ристић тврдио је на против да ју је одложио.

У погледу на састанак у Иванци остали смо на истој тачци на којој смо и пређе били. Г. Јов. Ристић није изнео ништа ново што би овај састанак боље осветлило; а ако би била наша претпоставка, да је на том састанку могло бити и озбиљних разговора односно ствари на Истоку, слаба, г. Ристићева чини нам се да је још слабија. Ми не видимо никаквог разлога, за што не би Кнез говорио са својим министром о односима Срба и Маџара у Маџарској, ако би, као што г. Јов. Ристић држи, само о томе било разговора између њега и графа Андрашија. С друге опет стране то питање о односима између Срба и Маџара није онда било ни тако прешне природе, као у години 1862., када се Кнез Михаило њиме тако озбиљно занимао, и специјалне мисије у Пешту слао.[7])

Али има једна тачка где се ми и г. Јов. Ристић потпуно слажемо, а та је, да су, на концу године 1867., односи између Петрограда и Београда охладнели. На жалост ова наша слога не траје дуго, и ми се већ раздвајамо у оцени узрока који су то охладњење изазвали. — У Русији, као и у свакој другој држави, има, сигурно, много што шта, што није баш на своме месту, али је њена дипломација добро дресирана, и њена је спољна политика вазда знала, и куд иде и шта хоће. И ако су се, кад кад, погрешке дешавале, оне нису могле бити овако простачке природе, као што их писац брошуре представља. Сама каријера г. Н. Шишкина, у овој огромној царевини, не показује ли јасно, да таква личност није могла бити ни у џепу Кнеза Михаила, ни у џепу И. Гарашанина, ни ма кога другог у Београду, него само у служби руске политике, коју је, сигурно, добро познавала? Представити, дакле, како И. Гарашанин вуче Шишкина за нос, овај Стремоукова, а он и Горчаков опет Цара, не изгледа ли, ако ништа више, бар дети њасто?! И доиста је чудно како је г. Јов. Ристићу могло пасти на ум да, и на овако неозбиљан начин, објашњава један тако важан појав, као што је хладноћа. која је наступила у Петрограду према Кнезу Михаилу услед уклањања И. Гарашанина са послова. У место тога објашњења не би ли он много боље урадио, да је предао јавности, у целини, преписку између Кнеза и Графа Стахелберга, која се на овај случај односи, јер би нас она, свакојако, повела један корак ближе разрешењу ове, за нас тако важне, историске загонетке. Али при свем том и из онога што је од ове преписке предато јавности, види се јасно, да Граф Стахелберг пита за узроке, са којих је И. Гарашанин уклоњен од послова, и да Кнез у одговору напомиње, како је он, а не И. Гарашанин, повео велику народну политику.

---

[7]) Г. Никола Крстић, државни саветник, провео је тада дуже времена у Пешти у мисији, и његови се извештаји, веома опширни, налазе у архиви Министарства Спољних Послова.

Ово је довољан доказ да је овом приликом вођена реч у преписци о тој великој народној политици Кнеза Михаила, која се завршивала са намереним ратом против Турске; и кад то стоји онда настаје питање, које је од објашњења ближе истини или оно г. Ристићево, који мисли да је Цар преко свога посланика дао Кнезу савет да одложи оружану акцију, и сачека какав европски рат, или наше, да је савет који је Граф Стахелберг дао Кнезу, пошто је И. Гарашанин већ био уклоњен од послова, потекао из разлога са свим друге природе.

Ствар је, признати се мора, веома деликатне природе. Поставка г. Ристићева не улази у склад са осталим приликама; са њом постају и писмо Графа Стахелберга Кнезу о уклањању И. Гарашанина, и одговор Кнежев сасвим неразумљиви, јер нема разлога да Русија замери Кнезу, што је уклонио од послова министра за то што он гура на рат, ако је Кнез само по савету Руса рат одложио. Нема разлога да Кнез у одговору напомиње како је он повео велику народну политику, а не Гарашанин, кад би му довољно било споменути само то, да министар ради за рат у пркос саветима Русије, да се рат о ожи, и да га је он просто за то морао уклонити. Ето, у с ме је слаба тачка у поставци г. Јов. Ристића због чега је м не можемо усвојити, и она нас још јаче укрепљује у н м ранијем уверењу, да се резерва која је од стране Русије п ма Кнезу Михаилу наступила, даје најприродније истумач а тиме, што се за тренут посумњало у искреност радње

Кнеза Михаила, а Русија је полагала много на извођење већ углављене политике.

Да су подједнако мислили у Петрограду и у Београду о користи да се рат одложи, ова сумња не би се могла породити, и уклањање И. Гарашанина од послова, који је, како Ристић пише, при свем том, радио да рат изазове, не само да не би никакву хладноћу између Петрограда и Београда изазвало, него би било сматрано као проста природна последица те сагласности.

Завршујући овај најглавнији али, према данас познатим датима, скоро већ исцрпљени, део ове дискусије, ми предајемо овде јавности једну, истина, ситну околност, која се односи на расположење Кнеза Михаила у оном добу, али која, при свем том, може наћи места међу другим датима и приликама, које би помогле да се у овом питању до истине дође. Само ми се бојимо да нас г. Јов. Ристић и овде погрешно не разуме, и из ове публикације не закључи, да ми њоме идемо на то да покажемо, како је Кнез Михаило у последњим данима своје владавине, са продужењем рада у правцу већ обележене велике политике поново И Гарашанину нагињао. Не, то није била наша мисао ни пређе а није ни сада. Ми смо хтели просто показати околности, из којих би се дало извести, да је колебање код Кнеза већ престало било, и да су били сви изгледи, да се рад на великом предузећу свом снагом даље продужи — са И. Гарашанином, са Јов. Ристићем или са којим другим, са свим је равнодушна ствар. —

Г. Р. Бадемлић, начелник окружни у пенсији, поводом наше расправе „Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа", управио нам је ово писмо 20. Маја 1895. год.

„Поштовани господине

У књизи вашој „Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа“ ви говорите о лову, који је Кнез Михаило наредио 19. Јануара 1868. год. и на који је позвао И. Гарашанина. Дозволите, Господ
да вам поводом говора о том саопштим следећу епизоду.

Кнез је заиста две ноћи ноћио у Гроцкој. Рано у јутру Кнез
гостима био је на вису Заклопачком у заседи ловачкој. Ловци се об
но распоређују подаље један од другог, да не би било сметње
пуцању. Тад стајаху Кнез и И. Гарашанин заједно. Ја сам био под
сом, на догледу, за случај какве потребе (био сам среске писар у Гроцк

Поче ајка. Чу се из даљине глас ајкача, и већ поче да избија по нека лисица на домет пушке Кнезу и Гарашанину. Они не обраћају пажњу, једнако се разговарају. Почеше и зечеви да пролећу, пушке грокћу на целој линији, они се на лов не осврћу, разговарају. Мени чисто криво што не пуцају, док једном. Гарашанинману руком. ја отрчим на вис, а он викну, донеси за Кнеза воде. Стрчим, наредим те донеше воде и ја однесем на вис. Кнез се мало напи. После неког времена стигоше и ајкачи, и Кнез и Гарашанин, тог јутра, не избацише ни једног метка, ма да су имали прилике толико пуцати.

Одатле је Кнез отишао на вис одређен за ручак. То је место било одређено за одмор и ловаца и ајкача. По ручку је била опет ајка, и било је доста лова. Целог је дана био Кнез расположен, а особито при повратку у Гроцку.

По вечери талијански консул замоли Кнеза да дозволи да свирачи са доњег боја, где су свирали, дођу горе и да певају. Кнез одобри и ја доведем два млада Циганина из Врчина. У вр'у астала седео је Кнез, а са обе стране Кнежеве гости из лова. Сем талијанског консула било је: Министара, Саветника и друге господе. Гарашанин је седео до Кнеза.

Кнез рече: нек певају ону шабачку „уродила ранка крушка под Милошићем“; то не знају. Е па дед шта знају. Знају Ашир пашу, бомбардање Београда. Кнез се осмену, и Цигани почеше да свирају, и запеваше „Ашир паша бомбе вуче, варош туче.“

Цукић министар превођаше консулу шта певају, и смејаше се. Кнез пушаше на дугачки чибук, и кад Цигани подвикнуше у песми: „Ти се мани Мијаила, њега млога сила брани“, Кнез се осмену. Тог вечера Кнез је био расположен, и остао је доста дуго при столу.

Лов је завршен у Болечу и Кнез се вратио са гостима у Београд.

Ја сам био радознао за непуцање на оном вису, па после неког времена упитам Гарашанина у Гроцкој, што нису пуцали код оноликог лова. Гарашанин се осмену и рече: је си ли упамтио оно место, ако буде среће, на ономе вису треба Српство да подигне споменик Књазу Михаилу, но о том ни ком не говори.

После тога дошао је и несрећни 29. Мај. Стиже вест о убиству Кнеза. Ја дођем одмах у Београд. Гарашанин беше у Београду. Одем к њему, кад ме виде рече ми: „Е мој Ристо, нема нам више Књаза Михаила, убише га душмани.“ Очи му засузише и обриса се марамом..

Ко уби Кнеза запита ја, одговори ми, „убише га Турска и Аустрија, преко несрећни синова ове земље.“ Ко ће бити Кнез, упита га, „Књаз ће бити Милан син Милошев, унук Јеврема Обреновића, ти га извесно з[illegible] он је сад у Паризу у школи“, одговори ми Гарашанин.

По сарани Кнежевој, вратим се на дужност. После кратког времена д[illegible] и Гарашанин у Гроцку. Мени онај вис и споменик не силази с ума. [illegible]илици једној упитам Гарашанина, има ли сад изгледа за споменик, [illegible]ми онда рекосте. Гарашанин ме тужно погледа и рече, „сад је све [illegible]о, нема више Књаза Михаила, сад је све пропало.“

Ово што вам саопштавам, много сам пута причао мојим пријатељима, на поводом поменуте ваше књиге, саопштавам и вама.

Р. Бадемлић. [8]

II

У колико се г. Јов. Ристић журио да што брже преброди преко главног питања у овом спору, у толико се је радије и дуже задржао на споредним предметима, који, или немају никакве везе са главним питањем, или, ако је имају, она је сувише слаба. Није му чак изгледало с неруке да објашњава како треба у нашој расправи разумети реч „решителан“ у карактеристици Кнеза Михаила, као да би решителан и неразмишљен могли значити једно исто. Њему је ишло у рачун да покаже на првом месту како Пироћанац није имао никаквог утицаја на послове, и како је тек на концу 1867. год. почео бити увођен у неке важније, те да би тако ослабио важност онога што ми наводимо.

Ми нисмо нигде тврдили да смо утицали на послове, и ако је од нашег мишљења свагда вођен озбиљан рачун, али г. писац, нешто по незнању, а нешто намерно, погрешно тврди, да ми нисмо у важније послове пре увођени, него што смо постали начелником. Он о томе не може ништа знати, јер о моме раду у министарству нити је ко био дужан да њега извештава, нити га је у ствари извештавао. Он сигурно не зна, да смо ми, куд камо раније, после узалудних покушаја Матије Бана и М. Лешјанина, написали мемоар, који је био намењен, а већ и обећан, Цару Наполеону, у циљу да га за нашу политику на Балкану задобије, да је тај мемоар, по заповести Кнеза, без измене и једне речи, усвојен и Цару послат. Он не зна, да је нама предавата на читање и сва његова преписка из Цариграда, и сва она нашег заступника у Букурешту, као што нам је била поверавана и сва радња, која се тицала наших односа са Црном Гором, Грчком, Румунијом и осталим народима на Балкану. На послетку он не зна, да смо ми бил скоро једини посредник између И. Гарашанина и заступник страних држава, кад год се разговор водио на француском језику, а то је било скоро опште правило. Све то г. Јов. Ристи може не знати, али што он на сигурно зна, и што га је могло задржати да ову нотицу не напише, то је, да смо ми слати дваред мисијом на Цетиње, а у тим приликама, нека допусти г. Ристић, говорено је о прилично важним пословима. Радило се је просто о заједничком држању приликом догађаја 1866. год. и о основима на којима би се могао склопити савез између Србије и Црне Горе. Кад смо у месецу Априлу 1866. г. пошли за Цетиње, дато нам је Кнежево писмо за Кнеза Николу, у коме је било само неколико врста. Кнез Михаило пише да шаље Кнезу Николи г. Пироћанца, свога повереника, и све што с њиме буде урађено, Кнез прима као да је сам урадио. Кад смо на концу те исте године пошли опет на Цетиње, Кнез Михаило рекао нам је у главном ово: Овога пута ја вас не бих слао на Цетиње пошто сте за Букурешт одређени 9), али ви и сами знате у каквим смо односима са Црном Гором, и куда је наша политика упућена; вама су и овдашње и тамошње ствари најбоље познате, и вас не може нико да замени. Ја вам немам давати никаква упутства; а што год будете урадили ја ћу потврдити. Тако нам је говорио Кнез, а министар нам је додао још само то, да је преписка између Цетиња и Београда веома непоуздана, и да се имамо ослонити у свему, што будемо радили, на нашу личну увиђавност, јер нам се упутства одавде у писмима не могу давати. — Г. Јов. Ристић зна и то, али се чини невешт, да смо и ми заједно са г. Петронијевићем били одређени да суделујемо при закључивању уговора савеза између Грчке и Србије са Заносом, са којим смо се имали састати у Мехадији, где сам ја већ на њега чекао. Он, сигурно, мисли да је за српску историју најважнија ствар његов бол од повређене сујете, што није он тај уговор потписао, и ту своју недаћу приписује суревњивости И. Гарашанина, прелазећи ћутке преко тога што је између два министра, српског и грчког, већ било раније углављено и ко ће уговор потписати, и где ће се о њему преговори водити; он не помиње да Занос пролазећи кроз Беч, и сазнавши да су ту и Гараша- ч и Петронијевић, покушао и успео да ту посао сврши. Он

---

[8] Г. Р. Бадемлић блиски је рођак жене И. Гарашанина.

---

9) У јесен те године г. И. Гарашанин казао нам је, да смо одређени за агента у урешт на место К. Магазиновића, који је имао доћи у Савет, и да нас је Кнез сам о место кандидовао, изјавивши на примедбу министра да смо још млад, да се човек акве погрешке сваким даном поправља.

не помиње да се И. Гарашанин састајао неколико пута у Бечу, тајно, са Заносом, и да су на тим састанцима прекинуте све разлике, које су дотле постојале. Он би хтео свима вештинама стила, и намештањем речи, да се све то забашури, те да некако изађе, да је он, Ристић, то све посвршавао, а И. Гарашанин само из суревњивости лишио га награде за показани успех, наредивши да г. М. Петронијевић на место његово уговор потпише.

У својој последњој брошури г. Јов. Ристић задржао се нешто дуже на питању о наследству престола разлажући, на основу земаљских закона и хатишерифа, основаност гледишта које заступа. Ми не мислимо, ни овога пута, излазити из онога круга, који смо у нашој првој расправи овоме питању обележили, и за то ћемо овом приликом само толико приметити, да сведоџба Г-ђе Босе Лешјанке, коју г. писац сада помиње, мучно да ће превагнути, на теразијама, сведоџбу Јов. Мариновића, и низ прилика онога доба, које стоје с њом у потпуном складу. Тешко је веровати да је цела једна влада, одана Кнезу, која је тако дуго остала на управи земље и уживала Кнежево поверење, могла не знати за мисао Кнежеву о наследству престола, или, ако је за њу знала, да је опет, у пркос томе, ступила пред кнеза с предлогом, да он код живог законог наследника. наименује наследника престолу. А још је теже пристати на закључак г. Јов. Ристића, да је само наредба М Блазнавца издата војсци, у којој се Милан Обреновић означује као Кнез, спасла земљу од нове династије. — Са оваким гледиштем може бити од користи парадирати пред Обреновићима, али ми не видимо никаквог разлога, за што ондашње привремено намесништво и влада не би остали уз Обреновиће пре него се освртати за нову династију.

Другог дана после убиства Кнежевог, излазећи из седнице у којој је то питање решено, нама је Јов. Мариновић, ходајући по дворској башти, казивао, да су се сви чланови Нам сништва и цела влада сагласили у томе, да се Милан Обр новић изабере за Кнеза. Ми смо га на то запитали, да ли се сложили и за избор намесника, и он нам одговори да ни

Да ли је у истини било овог споразума, овако како н је Јов. Мариновић казивао; да ли је наредба Блазнавчева в сци изашла пре или после тога споразума, — ми не знамо поуздано, али су још у животу два лица, која то могу знати: г. г. Н. Христић и М. Петронијевић.

Ова би господа била позвана да се данас даду чути у овим историским важним питањима. Ако би држали да је још рано с овим догађајима излазити на јавност, по нашем држању варали би се. Најбоље је говорити за времена, док је још суочење могуће, јер што се доцније буде писало важиће, сигурно, много мање.

Дан два после овог споразума опазило се јасно, да је М. Блазнавац дохватио сву власт у своје руке. Говорило се, да је било неког сукоба, у седници, између К. Цукића и њега; али да је М. Блазнавац остао господар положаја. И доиста Блазнавцу је сад служила целокупна администрација земље, са Н. Христићем, као председником кабинета, на челу, а она опозиција, која је око листа „Србија" таворила, и сви, бутун, фрондери против Кнеза Михаила, поврвели су Миливоју, једни да потраже код њега заштите од могуће одговорности, други добре положаје и топла места. Међу њима први је био Радивоје Милојковић, пашанац г. Јов. Ристића. Онај исти Радивоје, који је био, у првом часу после извршеног убиства над Кнезом, наименован за председника истражној комисији убицама Кнежевим, и који се те почасти одрекао. Првог дана за њега је било још сувише рано изаћи против убица Кнежевих, а опозиција око „Србије" није се показала ни мање хитра, ни мање услужна од Радивоја. Довољан је био само један кратак, али јасан и категоричан, разговор између будућег првог намесника и једног од главнијих опозиционара, те да се узајамни положај расветли, и нови односи утврде. Опозиција се ослободила грозног страха, који је услед изненадног, за њу, обрта ствари у корист Милана Обреновића њоме завладао, и данула душом, а М. Блазнавац и његов друг, г. Јов. Ристић, били су сутра дан у „Србији" истакнути, са свима њиховим рним и измишљеним својствима, за намеснике, и народу о препоручивани[10]).

---

[10]) Ако би се усвојила версија г. Јов. Ристића да је М. Блазнавац био супарник Михаилу за руку Катарине, кћери г-ђе Анке Константиновићке, не би било чудо е он са овим елементима, о којима је вечито рђаво мислио и говорио, и за које је чао на длаку, колико их је оног часа у убиству Кнеза Михаила било компроми-

Чим је М. Блазнавац завладао положајем у кабинету и привременом намесништву, он је нама предлагао[11]), да с којим од наших другова ступимо у будуће намесничко министарство, развијајући, по његовски правац и програм нове ере Он је говорио како треба прекинути са дотадашњим правцем, и ослонити се на млађе способне елементе; али како је он стално држао на то, да Ристић уђе у Намесништво, а Радивоје у министарство, ми му понуду нисмо примили. Нама г. Јов. Ристић није уливао довољно вере да бисмо могли рачунати на користан и озбиљан рад у земљи, а Радивоја нисмо ценили високо ни по спреми ни по карактеру. — Том приликом ми смо обраћали пажњу М Блазнавцу на зависан положај, у који ће и сам доћи, ако са тим људима спрегне, но он нам је на то одговарао, да он мора с њима, јер нема с ким другим; али како су они *данас ништа а он све*, и како што год данас добију, добиће само од њега, они га морају слушати. У осталом, додао је, да он спрема, на сваки случај, предлог закона по коме ће врховну команду над целом војском задржати лично за себе, а ту је, рече, сва моћ. Наше опомене, да би такав закон био неуставан, и да му његове колеге, који ће бити изабрани, пре него што се закон усвоји, неће на њ пристати, нису га могле излечити од ове заблуде; он је при свем том у могућност оваке комбинације веровао, и тек се отрезнио кад му је предлог био одбачен.[12])

товано, тако брзо и радикално оспријатељио. Али ми у ту версију не можемо без других доказа веровати.

М. Блазнавац мало које вечери да није био на поселу у кући г-ђе Томаније Обреновићке, стрине Кнежеве, где су долазили само Кнез, Анка, њена кћи и Др. Пацек; а нама изгледа доста неприродно, нарочито према карактеру Кнежевом, кад би он у истини тражио од Блазнавца да му уступи место код девојке, у коју су се обојица загледали, да и после тога остане Блазнавац тако потребна и пријатна личност у овом малом породичном кругу код г-ђе Томаније. На против, нама се чини, много је природније да је М. Блазнавац затражио руку кћери г-ђе Анке тек за време Намесништва, и то у часу кад је опазио да има добра изгледа да постане заробљеник г. Јов. Ристића и његове дружине, која је у кабинету и у земљи била обладала, а његов положај остао у ваздуху.

[11]) Ми смо стојали са Блазнавцем у пријатељским односима. Ручавајући и ве равајући годинама за једним столом, ми смо налазили узајамног задовољства у то дугом дружењу. Блазнавац је био веома пријатан друг и поуздан пријатељ: Штета и за њега и за послове што је био на крпат образован, те су му погледи на držав питања били површни и скучени. Он је једини међу политичким људима онога доба ни довољно одлучности, без које ниједан државник није у стању ма шта да изведе.

[12]) Један од пашанаца г. Јов. Ристића или Радивоје, кад је Блазнавац изиша предлогом у скупштини, окренувши се Црнобарцу смакао је раменима чудећи се, и као: „А гле шта овај хоће?“

Може бити да смо ми погрешили што нисмо примили предлог Блазнавчев. Извесно је да у том случају ствари не би пошле оним путем којим су удариле. Али ми смо зебли да нам сва мука, са оваким друштвом, не остане напразно, а мислили смо и да ће бити корисније, ако за нову ситуацију, после пунолетства Кнеза, останемо потпуно слободни; и ми смо, у истини, сачекали ту нову ситуацију, али и то није било ни за чију вајду.

После овог разговора са М. Блазнавцем ми смо видели руског заступника г. Шишкина и И. Гарашанина. У разговору са првим приметили смо да он одобрава, што се И. Гарашанин одрекао кандидације за намесника, наводећи за то разлоге, који нам нису изгледали сувише јаки, а И. Гарашанин остао је и даље при том да неће да буде намесник, само што је у исто време мислио, да не би требало да буде ни Стевча. Али кад му ми рекосмо да о томе питању, ко ће бити намесник ко ли не, решава данас само Блазнавац и нико више, и да он хоће, на сваки начин, Јов. Ристића за друга, њега то мало изненади и одмах узе перо да му пише, и да га од те комбинације одвраћа, на што му ми приметимо, да то не чини, јер смо знали напред шта могу вредети у овој прилици Гарашанинове цедуље Блазнавцу, који, сећајући се 58. године, и хапшења у шпитаљу, често се пред нама зарицао говорећи: «Неће више мене уздржати Гарашанинове цедуљице, као 58. године, од онога што сам намерио учинити; у место да ја моје противнике, мене су његове цедуљице онда стрпале у шпитаљ“. И Гарашанин није тада ништа писао Блазнавцу; али сутра дан, он и Јов. Мариновић провели су, наизменце, цело пре подне код њега, покушавајући да га за друге комбинације задобију, али сви су њихови покушаји остали узалудни.

Држали смо да је било корисније учинити ову малу дисгресију, него се зауставити сувише дуго на котеријама, чије се рме досад нису заводиле код трговачког суда, те да би и њих требали аутентични докази, али за које мора знати св , који се иоле бавио политиком онога доба. И ми знамо да и Др. Пацек припадао оној котерији г-ђе Анке Константино ке, а с њиме и још многи други, али нисмо налазили за по но да за историју оставимо списак њихових имена; чинило нам се да је већ довољно, ако напоменемо само оне који су на врху стајали. А г. Јов. Ристићу није могло сметати да буде члан те консорције узајамног помагања, која је обећавала за будућност тако обилате дивиденде, та околност што је био у Цариграду, као год што га она није спречила да стоји у интимној преписци са г. Настасом Јовановићем, ондашњим управитељем двора[13]. Г-ђа Анка Константиновићка, како вели сам г. Јов. Ристић, тежила је да унапреди своје породичне ствари, а И. Гарашанин, мислећи да владаочева женидба не улази у ове породичне бриге, почео је да стаје на пут остварењу њене тежње. Против И. Гарашанина г-ђи Анки су требали, дакле, политички савезници, и она их је тражила ревносно, где год је кога умотрила од неког значаја. Чинила је покушаје и код нас лично, и ако је знала да ми високо ценимо И. Гарашанина. Она нам је ватрено доказивала, да је И. Гарашанин лукав човек, и да вуче све за нос; и заступнике страних држава, и све нас редом, па и саму њену матер. На што смо јој ми одговорили, да Кнезу таки министар и треба, а не онај кога би сви вукли за нос. Због њеног личног расположења, а опет због овог породичног питања, и услед њеног утицаја, престали су бити позивани у двор на дипломатске ручкове М. Лешјанин и М. Петронијевић, који су пре тога редовно у тим приликама, били позивати. и министар се видео принуђен да се у ствар умеша, и да тражи да се М. Лешјанин, као начелник Министарства Спољних Послова, зове. И зар овакве, и овима сличне радње не миришу сувише јако на политичне интриге, и на котериске сплетке?!

Г-ђа Анка Константиновићка плаћала је услуге услугама, а ко јој је стајао на путу уклањала га је свима могућим средствима без обзира. И било би, доиста, неразумљиво с њене стране, да се она залаже код Кнеза за г. Јов. Ристића, кад је овај наишао на тешкоће да уклони г. Н. Христића из кабинета, да његово место заузме, и образује, изузимајући г. Ђ. Ценића, нешто налик на онакав кабинет, какав је образо и под Намесништвом.

---

[13] Управитељ двора био је тада само у приватној служби Кнеза, дакле без и вог политичког положаја у земљи. Међутим, изузимајући Гарашанина и М. Блазна, сви остали министри, па и Јов. Мариновић, председник Државног Савета, били су сре и кад су по читаве часове с њиме могли провести, играјући понајвише шаха, кој е игру овај господин нешто разбирао и радо у њој време проводио.

Да не би насео код Кнеза својим покушајем, да он образује кабинет, и да из њега уклони личности које није трпео, г. Јов. Ристић обратио се г. Мариновићу за савет, и после је ваљао дрвље и камење, на овога «лукавог Бошњака», који га је, како вели, навукао на танак лед, одобравајући његову намеру, и изјављујући, да он не види за што Кнез не би уважио његове разлоге, који су, доиста, основани.

Г. Јов. Ристић није био у стању да проникне ни појмове које је имао Кнез о државним пословима, ни начнно којима је мислио да влада, па ни сам његов карактер. Наклоност Кнежева, према његовој личности, овога пута, била му је од чисте штете, она му је поглед помутила. И само је за то он ризиковао да потражи образовати неку сорту политичког кабинета, што се није надао отпору од стране Кнежеве. Занесен љубазностима Кнежевим, његовом је оку измакло, да Кнез није знао за министарства, него само за министре, па чак да није пристајао ни да министрима оставке уважава, него их редовно све сам отпуштао. Наравно, г. Јов. Ристић мислио је да ће он бити друге среће, и доиста био је! У место да га отпусти као друге, Кнез га је најурио и из двора и из министарства.

И после тога, опет је била г-ђа Анка Константиновићка, која је код Кнеза, у неколико, његов положај поправила, и г. Јов. Ристић хтео би, ваљада, да верујемо да је она то чинила из посве неинтересованих побуда!

III.

Г. писац брошуре као да је свом снагом прегао да докаже, како смо ми, у нашој расправи, закидали заслуге свима редом радницима на државним пословима, само да бисмо И. Гарашанина што боље накитили. За овако крупно тврђење требало би, ваљада, мало и стварних доказа, али г. писцу није у нарави да их даје. — Он не именује ни случајеве, ни лица којима бисмо заслуге закинули, те ће тако бити понајближе, ствар тиче просто њега лично, и да он само из скром- .. самог себе не помиње. Истина, г. Јов. Ристић наводи и како смо ми подругљиво преставили правац политике а Милоша, и ниско ценили његове заслуге, како смо се ашили грешном руком да са главе Кнеза Мученика скинемо ловоров венац, и да га положимо на главу И. Гарашанина, али то је проста, стара, изанђала тактика и ништа више, коју нико не може у збиљу узимати. Нашу су расправу оценила службена гласила свију странака с уважењем, и топло је препоручили. Њој је «Дело», најозбиљнији периодични спис данас, посветило стварну и залачку критику, а од озбиљнијих других критичара, неки су исправљали поједине споредне напомене у расправи, док су се други бавили више личношћу самога писца. Једини г. Ристић ухватио се, већ од више година, у коштац са главном мишљу, и великом радњом Кнеза Михаила. Најпре ју је порицао, доцније ју је одлагао на неодређено време, оглашавао ју је за неизвршљиву и опасну, и, на послетку, покушао је да је огласи за неозбиљну; и кад је у тој борби са свим пропао, сад му је Кнез Михаило, Кнез Мученик, и он га узима у одбрану против грешне руке Пироћанчеве, која се маша да му скине ловоров венац с главе и да га положи на главу И. Гарашанина! Још је само то остајало, да се г. Јов. Ристић учини смешним, и он је овим простачким потварањем, намењеним да противу нас побуни осећаје родољубља код читалаца, то у потпуној мери постигао. Шта пак о нашој расправи, у том погледу, мисли оно коло људи, које је живело и радило у добу Кнеза Михаила, показује писмо, које нам је г. Ф. Христић, Кнежев први министар председник, поводом ове расправе, написао, а шта данашња генерација, писмо г. Марка Стојановића правозаступника. Ево тих писама:

„10. Марта 1895. г. Драги Господине Милане. Ја сам толико нестрпљив био да вашу књигу што пре прочитам, да сам већ на 67. страни био, кад сам други егземплар од вас на дар добио. Хвала вам од свег срца на љубазној и пријатељској пажњи вашој.

Како је лепа, и велика заслуга ваша, драги Господине Милане, ви сте још један нови споменик подигли Кнезу Михаилу. Но док стари, пред нашим позориштем, ћути, ваш нови говори; док стари стоји непомично, ваш ће из руке у руку Србину ићи, да Кнеза Михаила од великог и славног начини још већег и славнијег.

Док су други притајавали и забашуривали велике замисли његов осећајући да мајушне снаге њихове нису кадре продужити отпочето њ гово дело, ви их износите на видик да Кнеза прославите, а кепеце п стидите. Ваша књига учиниће, да ће Србин Кнеза Михаила још већ славити, а славећи га већма, он ће за њим још већма тужити.

Док други талентима својим хоће себе да прославе, ви ваш велики државнички дар и ум мећете на службу истини, а служећи истини, и славећи Кнеза Михаила, ви прослављате и вас у исто време. И праведно је.

Ништа лепше, ништа интересантније, ништа верније није до сад о Кнезу Михаилу написано. Како да се с вама не дивимо великом патриотизму његовом, и да не осудимо оне, који су требали, могли, а не хтели наставити рад његов, — док су међутим лагали да му мисао угинути неће....

Ф. Христић“.

„Поштовани Господин Пироћанац. Хвала вам на пажњи. Примио сам данас вашу расправу „Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа“, коју сте били добри послати ми. Али при том много вам већа хвала на ономе што је у овој расправи. Ја сам је још јуче набавио и прочитао, и синоћ сам баш о њој говорио у одбору народне банке. У раду Кнеза Михаила, којим се ви у овој расправи бавите, јуче ми је свануло. За овај рад, по овако промишљеном плану, у овако великом обиму, са многим овако крупним местима, ја до јуче нисам знао. Не могу, најпосле, да вам кажем шта ми је направило више задовољства и сласти, да ли једрина и величина тога рада, та до сада, незнана ми маса тих тако повољних факата, да ли ваше оцене и разлагања, која су сасвим достојна да онакав рад прате....

9-3-1895. Београд.

М. Стојановић“.

У истини, нити смо ми кудили, нити смо хвалили Кнеза Милоша и Кнеза Михаила. Они се не боје ничије покуде, као што немају потребе и да их ко брани. Њихова је историја закључена, и она је светла и поносна за српски народ, при свима погрешкама што су они могли учинити. Што смо, дакле, налазили да стоји у ствари ми смо то и написали, и ништа више.

Исто тако био би неоправдан прекор г. Јов. Ристића, ако би помишљао, да смо и њега ставили у исти ред са Кнезом Милошем и Кнезом Михаилом, и да смо и његове заслуге за-
к зли. Са нашим здрављем, које г. Ристић тако често, и тако
н но спомиње, то би нам, у истини, била последња брига, а
и а што бисмо ми писали његову историју, кад су је његова
р ена дела већ написала, и он је у овом часу тако духовито
д ршује?! Изазвани једним, нетачно престављеним историским
д ђајем, ми смо прегледали наше забелешке из онога вре-

мена, и покушали смо да, за историју, погрешку исправимо. Наше је писање сведок, да смо том приликом штедели све и свакога, колико се могло, а да се самој ствари не науди, а о заслугама ничијим нисмо говорили нарочито, па ни о г. Ристићевим, пошто нисмо писали његову историју, него историју извесне радње Кнеза Михаила.

Али кад је већ реч о заслугама и закидању заслуга, ми се користимо овом приликом да отворено и искрено исповедимо, да г. Јов. Ристић има својих стварних заслуга у раду за градове, где је као непосредан орган с Портом у додир долазио.

Остављајући његова остала својства на страну, г. Јов. Ристић је драгоцен радник у државним пословима, кад се рад креће у кругу његове спреме. Неуморан, одан послу, и разборит, од свију ондашњих политичних људи, чини нам се, он је био најпоузданији да изврши часну мисију, која му је пала у део. Исповедићемо још и то, и ако не бисмо *морали*, кад би смо г. Ристићев метод усвојили, да има по који случај где је агенат видео боље од министра, али при свем том радња његова само је радња потчињеног органа, и као таква мора бити оцењена. Што му ми не можемо приписати ни прву улогу ни другу, није наша кривица, јер то није данас ни у чијој власти да учини, а и сам г. Јов. Ристић, чини нам се, греши кад се показује незадовољан својим дѣлом. Г. Јов. Ристић доспео је доцније до првих улога у нашој земљи, и у овима се дуже него по неки владалац задржао, и опет за то, ти су му положаји донели само власти и личне пролазне успехе, али не и славе, док му је она потчињена радња, коју је вршио под туђим руководством, дала прилике да стече стварних заслуга за земљу, које му историја признати мора.

О И. Гарашанину, као јавном раденику, наша се оп а слаже у суштини са оценом коју је формулисао сам г. . Ристић. И ми сматрамо И. Гарашанина као вредна и поузд а сарадника Кнеза Михаила, а не као иницијатора. Да је И. - рашанин имао духа иницијаторског, он би узео после убис а Кнежевог власт у своје руке, и Кнежев рад продужио. и он се осећао недовољан за тако велики задатак, а сама п а власт није га више мамила. А што смо рекли да је он био душа спољне политике Кнежеве, значи толико исто као кад бисмо рекли, да је г. Н. Христић био душа његове унутрашње политике, или као што би и г. Јов. Ристић постао душа кнежеве политике, да је остао у министарству. Спољна политика Кнеза Михаила изилази на видик много пре уласка И. Гарашанина у министарство, и ми смо то у нашој расправи јасно преставили.

Али и ако И. Гарашанин није био иницијатор, он је имао и своје мисли у извођењу Кнежеве политике. То му признаје и Кнез Михаило у своме писму Кнезу Милошу од 21. Марта 1859. г., па му то нико не сме одрећи, ни сам г. Јов. Ристић. Он није, дакле, ни у ком случају могао бити *Mädchen für alles*, и радио је по својим уверењима, која нису зависила ни од шефа азијског департмана Стремоукова ни од генерала Игњатијева.

Друго је сасвим, ако г. Јов. Ристић иде на то, да сведе улогу И. Гарашанина, у државним пословима, на улогу једног министра без значаја. Њему је, истина, подносило да напише, како се И. Гарашанин снебивао да пред Кнезом слободно говори, и како је често истицао М. Лешјанина да га замењује, али је, по несрећи, у истом часу написао и то, како се И. Гарашанин противио женидби Кнежевој, и како је, у последње време, дошао и у самој политици с њиме у супротност. Види се да се г. писац слабо женира од оваких супротности, којима је његова последња расправа препуњена, али, на његову жалост, оне нам доказују само једно, на име, да г. Јов. Ристић почиње већ да заборавља на другој страни шта је на првој написао. Није ли то пуста детињарија, оваквог Гарашанина, који долази у супротност са владаоцем сврх начина о вођењу политике, кад је тај владалац Кнез Михаило; који се противи женидби, на коју владалац толико држи, престављати историји човека који нема куражи да пред њим слободно говори?

У односима И. Гарашанина и његовог потчињеног органа ов. Ристића опажала се у службеној преписци овда онда ка стрпљивост првога, и прилична распасаност у тону другог, на што смо ми пажњу министрову обраћали, али вем том никад нисмо од њега чули какве прекорне речи за г. Јов. Ристића. Било је, дакле, јасно да г. Ристић није гајио никакве симпатије према своме шефу, а што се даље ишло напред, није налазио, изгледа, рачуна ни да га штеди; али да ће се ова његова антипатија попети на ступањ правог фурора, после смрти И. Гарашанина, да ће доспети до таквог јада и нискости, да покушава чак бацити на њега сумњу за учешће у убиству Кнеза Михаила, то не бисмо лако веровали код човека иначе смишљена, који мора знати шта значи показати се смешним. И то чини исти онај Јов. Ристић, који је себи допустио да као намесник, својом руком, пред нашим очима, замрљава исказе убица Кнежевих на претресу код суда, у којима се спомиње и име његовог пашенога Радивоја Милојковића![14])

Ми смо налазили у мемоару Јов. Мариновића довољно материјала, да расветлимо неке несугласице и неке нијансе у начинима, на које је радња за градове уведена и извођена. Имали смо, нарочито, материјала да јасно осветлимо одношаје између И. Гарашанина, као шефа, и г. Јов. Ристића, као његовог органа; али из штедње према овом последњем нисмо то учинили.[15]) Али данас кад се и сам г. Јов. Ристић нада да је Јов. Мариновић у свом мемоару морао забележити и неке ствари, које би његово тврђење могле поткрепити, да не би изгледало да што кријемо, што би г. Ристићу ишло у прилог, ми ћемо из тог мемоара предати јавности неке прелазе, и то дословно, да нам се не би пребацило да смисао бележака удешавамо.

„У јесен 1866. год. г. Јов. Ристић наш заступник при отоманској Порти, имајући вратити се на свој посао у Цариград, а знајући, како нам грчка публика замерава наше мирно држање спрам Порте, сад, кад се Крета бори против Турака, изнесе пред Кнеза Михаила ту мисао, да би добро било, да формално изнесемо пред саму Порту питање о градовима, те тим да с једне стране дамо јаван карактер нашој досадашњој дипломатској радњи о градовима, а с друге стране и поглавито да дамо Грцима доказ наше солидарности у оскудици наше помоћи, правећи на Порту пресију искањем градова.»

---

[14]) Ми смо том приликом приметили да нико нема власти да прекраја судске записнике. На шта нам је господин намесник са подсмехом одговорио: „Да видите ка има,“ и отпочео замрљивање.

[15]) Као што из истог разлога нисмо ни његово име споменули, кад смо онај д жавнички говор једног намесника изнели. Али ако се г. бив. намесник не би дан више тога разговора сећао, ми ћемо га радо подсетити, и том приликом речи коју р о либералним расположењима ондашње владе према *опозицији*, — која онда није постојала — мањ ако се не би узело да је било ове опозиције, што није пристаја на улогу владиних трчилажа.

„Кнез Михаило позове на договор о овој ствари и г. И. Гарашанина тадашњег Министра Иностраних Дела и председника Министарства и мене, који сам, као председник Државног Савета, у свима важнијим и најтајнијим политичким пословима участвовао. Г. Ристић је највише наваљивао за овај корак тога ради, да тим Грцима учинимо услугу и да их обвежемо, не одричући да је могућно и само питање о градовима напред потерати. Гарашанин се је бојао да ћемо таквим кораком пробудити Порту и учинити је много подозривијом на наше припреме, а без изгледа на успех у питању градова; шта више, он је изразио, да ако би нам Порта и дала градове, то му не би правило велику радост, јер би се тиме спречиле и охладнеле наше велике радње за рат против Турске, а он воли и градове трпети него ли напуштити свето дело уједињења и коначног ослобођења од Турака. Ја сам налазио за корисно да изнесемо на среду, јавним и свечаним начином, питање о градовима, те тиме да спремимо у нашу корист мнење Европе за наше будуће предузеће, ја сам исповедио то уверење, да пре рата треба да нам програм буде, тако рећи, оправдан и акредитиран у јавном мнењу. Ја сам у неколико ценио и разлог Ристића, да ћемо тим кораком оснажити наш кредит код Грка, а нисам се ни мало бојао да ћемо добијањем градова ослабити и напустити нашу радњу за испунење нашег великог светог предузећа, уједињења и ослобођења. Не уздајући се ни мало да ће нам захтевање успети код Турака, ја сам према горњим разлозима умовао, да овај корак, и ако нам односно градова не помогне, има своју корисну страну односно нашег

штег политичног програма. Кнез Михаило не изјавивши ни-
а, ни за ни против ових разних навода, изјави жељу, да
ди како би тај корак изгледао. Наравно, корак се је имао
нити у форми једног Кнежевог писма на великог Везира,
а предложим, да г. Ристић, који је најбоље познат са по-
ичким положајем у Цариграду, напише један пројекат та-

квог писма. Г. Ристић се је од тога бранио и уступио мени част да такво писмо напишем; он напомену неколико идеја, од којих главна беше та, да је Султан од времена свога ступања на престо, сваком од својих народа неку милост и неко благодјејаније указао, и за то да се и Србија ослобођава искати као милост уступање градова.»

Пошто је Јов. Мариновић изјавио, да он никад не може написати једну такву, за њега понижавајућу апологију Султану, и рекао, да ако је треба писати, нека је г. Ристић напише, он продужује:

«Последица овог говора бијаше то, да ја узмем на себе да напишем пројект писма онако, како ја налазим за најбоље, па да сви заједно прегледамо и претресемо, на што ја, као у шали, приметим да сам напред уверен, да ће мој пројект у очима нашег цариградског дипломате бити сувише крут, и да ће се он морати блажити и умекшавати.»

«И зајиста, кад сам мој пројект изнео пред исту конференцију, Кнеза, Гарашанина и Ристића, макар да је у свима главним мислима и наводима потпуно одобрен и усвојен, опет се је нашло за нужно, да се неке споредне мисли блажије и скромније изјаве.»

Белешке ове Јов. Мариновића слажу се са начином како смо ми нацртали побуде, са којих су онда баш градови од Порте формално затражени, а што се тиче начина како је корак изведен, има неке, истина, нијансе између казивања г. Јов. Ристића и казивања Јов. Мариновића, која показује да није усвојен, као што г. Јов. Ристић вели modus procedendi, који је он предложио, али та је разлика без значаја за саму ствар.

Пређимо сад на забелешке из мемоара, које осветљавају односе између министра И. Гарашанина и његовог органа г. Јов. Ристића; у њима се спомињу и питање саветништва, и питање земљишта, и оно похвално писмо Кнежево, те су нам тако ове забелешке добро дошле да нас замене да о тим тањима много не говоримо.

„После крупних ствари да говоримо мало и о ситница које би требало са презрењем предати забораву, но које служују да се напомену, због значаја који им је доцније у унутрашњој политици Србије.“

„Пред полазак Кнежев из Цариграда требало је дати поклоне разним лицима: у двору, на Порти, у Патријаршији, разним заводима које смо посећавали, служитељима посланства и т. д. Г. Ристић је имао да састави списак ових издатака, и да се не би затрчали у претераним издатцима, ни осрамотили се одвећ малим подарцима, он је имао врло добру мисао, те је изискао из посланства италијанског списак поклона, који су италијански принчеви чинили кад су, недавно, били у Цариграду, а тако исто добио је и из румунске агенције списак подарака, које су, у подобним приликама, румунски Кнежеви чинили. Према овим подарцима он је саставио један сразмеран предлог и за подарке Кнеза Михаила, који ће се имати учинити, и тај је предлог добио потпуно одобрење Кнежево. И пошто су и остали принчеви чинили, у таквим приликама, подарке персоналу својих агенција, то је, наравно, и г. Ристић предложио да се и чиновницима и службеницима наше агенције умерени подарци, неким у новцу, а неким од ствари од вредности, даду, што је такође као умесно одобрено. Док смо се тиме занимали, г. Ристић саопшти ми, у поверењу, да се налази у великој забуни. Управитељ двора јавио му је, да му је Кнез спремио 1000 дуката, да му их, овом приликом, поклони, а он налази да то није за њега пристојно, па се боји, ако тај поклон откаже да не увреди Кнеза. С друге пак стране он мисли да има права очекивати да му се за спомен његових услуга у питању градова даде такав један знак признања, који би остао, као породични спомен, у његовој породици, на пр. једно од турских земљишта у Београду, а поред тога да му се даде и ранг Државног Саветника и т. д. «Дукати су монета, на њима не стоји да су мени дати за спомен мојих услуга.» То беху речи, с којима он закључи свој говор. Ја му дадох за право што жели о својим заслугама имати какав спомен, који би се у његовој породици могао сахранити, но то се може сагласити
а ових 1000 дуката, ако му Кнез, поред овог новчаног по-
она, напише једно писмо, у ком би му изјавио своју влада-
чку захвалност за вештину и ревност са којом је водио пре-
оре о градовима. То само треба напоменути Кнезу, па ће то сигурно учинити, а никако не треба одбацивати спремни поклон, јер би то морало Кнеза увредити. Што се тиче

поклона каквог земљишта у Београду, то може имати својих тешкости, јер је то већ прешло у државно имање, са којим Кнез не може располагати без договора са Државним Саветом, а што се тиче саветничког ранга, о томе ћу ја говорити са Гарашанином, кад се у Београд вратим, јер је сумњиво да се саветништво може дати као ранг, почем је, по данашњој практици, звање саветника сматрано као служба, а не као достојанство, и та служба није се могла кумулирати са другом службем. То је био мој одговор и савет г. Ристићу, и он пристаде на исти, замоливши ме само, и ја обећавши му да ћу по доласку у Београд имати на уму и предмет о саветништву и благодарителном писму од стране Књаза. Ја нисам више разбирао је ли Ристић примио 1000 дуката, но сам његов пристанак на мој савет овластио би ме држати да их је примио; кад не би иначе знао од управитеља двора да их је заиста примио, и у исто време изјавио Књазу жељу, да му и поред тога поклона једним писмом Књажево задовољство изјави, што је Књаз обећао учинити почем се у Београд поврати.»

«По моме обећању ја сам Гарашанину говорио и за ово писмо и за Ристићево саветништво. За саветништво ствар се одложи[16]), а за писмо узме Гарашанин на себе да изиште на то Кнежево одобрење; наравно, то није био најпречи посао председнику Министарства[17]) и то није одмах учинио. Но чудноватим случајем догодило се је, да баш кад је мало доцније пројект таквог похвалног писма био спремио, и наумио био да пође Кнезу и да му га поднесе на одобрење, донесоше пред нас (јер и ја сам се тад у канцеларији министарства нашао) лист новина у којима читасмо, доцније толико разглашено, Кнежево писмо, у ком се између осталог каже «да је Ристић био Кнезу десна рука при узимању градова“. Видевши то, рече пок. Гарашанин: добро те нисам пре неколико тренутака отишао код Књаза, иначе би он помислио, да ја правим с њим шалу кад му подносим на одобрење писмо које је он већ пре неколико дана сам написао, и које је већ у новинама печатано

---

[16]) Г. Јов. Ристић није морао дуго чекати на решење овог важног питања з државу српску, о његовом саветништву. Он је имао среће да га, на скоро, сам реш, и као намесник сам себе за Државног Саветника авансује. Разуме се да то није бил баш по закону, али ко би се још као намесник и на такве ситнице обзирао.

[17]) Била је црта у карактеру И. Гарашанина да вазда оклева. Само је онај поса с места свршавао, који се ни под којим условима није дао одгодити.

«Међутим ево шта је у ствари било. Г. Ристић пре нашег поласка из Цариграда није само мени већ и управитељу двора, Настасу Јовановићу, ствар писма препоручио; и како се Кнез одмах по повратку није могао тим писмом занимати, а он, по својој природи сумњичења, предпостављајући да је неко противан да му се такво писмо напише, бомбардовао је својим писмима Настаса Јовановића, да напомене Књазу дато му обећање, додајући лукаво «да ће се иначе помислити да Књаз нема довољно куражи да лично, и мимо предпостављеног Министра, похвали једног вредног и оданог чиновника, коме сигурно Министар завиди и саревњује за Кнежево благоволење.“ Овако је Ристић био уобичајио тумачити свако, и најмање задоцњење или заборавност од стране министра у стварима, које су њега лично интересовале. Тако му никад није могао опростити, што је случајно заборавио да се у новинама обнародује да му је Књаз Црногорски подарио „2-гог степена Црногорски Орден“ и т. д.

«А да је Ристић у своме сумничењу, пецкању и оговарању оних, које не воли, кадар сваку границу премашити, то је и Књазу Михаилу било познато. Једанпут ми он, без икаквог мог повода, рече како је чудновато до ког степена мрзи Ристић начелника иностраног одељења Милоја Лешјанина. Гарашанин, рече Књаз, понајвише сам пише Ристићу, и пре него што писма експедира, донесе их мени на прочитање, ја сам дакле подпуно у течају свега што му он пише, и добро знам шта је Гарашаниново а шта Лешјаниново дело, па при свем том у свој преписци Ристићевој, где год има какву идеу, или какви израз да критикује, он за све то окривљује и напада сиромаха Лешјанина ни крива ни дужна.“

«Тако исто кад је доцније почео свог министра г. Гарашанина код Књаза пањкати и црнити, вадио је из његових писама поједине мисли и изразе, и изопачавао их је у свом
ислу, доказујући час недоследност или неспособност г. Га-
панина, а нарочито злоупотребљавајући словно, à la lettre,
екакве шале и подскочице, којима је Гарашанин изобилно
жио се у својој преписци са својим друговима и пријате-
ма, особито спрам Ристића кога је он свакад. од самог

почетка његове службе, својим поверењем и уважењем одликовао и сматрао га, тако рећи, као свој политички створ.“

Закључујући на овој тачци исписе из мемоара Јов. Мариновића вредно је забележити разлике које се између ова два политична кроничара показују. Г. Јов. Ристић вели, да је Кнежева мисао била, да му се да саветништво и да му је то саопштио Мариновић, а овај, на против, да је то био захтев г. Јов. Ристића, који је И. Гарашанину преко њега достављен. Г. Јов. Ристић не помиње да је замишљао тражити да му се да једно од турских имања у Београду, у место 1000 дуката, које му је био Кнез, као дар, наменио за спомен, а Мариновић не само да то бележи, него и то још, да му је он саветовао да у место имања, које Кнез није могао дати, као државно добро, напомене Кнезу да му напише једно похвално писмо. Али ту није још била граница захтевима, на које је г. Ристић, овом приликом, мислио да има права. Нама је предао И. Гарашанин једно г. Ристићево писмо, које ће се, ваљада, још и наћи у нашим хартијама, у ком он тражи да му И. Гарашанин, као његов старешина, изради *народну награду* за стечене заслуге приликом рада о градовима, наводећи да је Кнез учинио према њему само своје и да народу остаје да учини своје, и бојећи се, зар, да се најпосле не нађе ко. који је остао трезан иза ове велике народне радости због добитка градова, и који би могао рећи «та, ово питање о заслугама и наградама овог господина као да постаје сувише комично и мал те неће, најпосле, изаћи да је он Србији градове поклонио», он додаје, у виду моралне аргументације, да државник који не води довољну бригу о својој рођеној кући, још је мање може водити о кући државној. И. Грашанин, чија је кућа и по имућности била некад једна међу првима у земљи, узео је ту напомену као увредљиво нишањење право на њега лично.

Овом приликом не можемо прећи а да не речемо коју р
и о похвалном писму Кнежевом г. Јов. Ристићу, о коме се до сада толико, и већ много помињало. Што се нас тиче, налазимо да је писмо сасвим на свом месту, јер нисмо у ста
разумети за што Кнез не би могао похвалити ревносни р

једног чиновника, у даној прилици, а г. Ристић је, у истини, похвалу заслужио. Али ако он мисли да се из тога писма Кнежевог даје извести нешто друго сем похвале једном потчињеном органу, за посао извршен у границама његове службене радње — он се обмањује: нити је другојаче могао мислити Кнез Михаило, нити се из његовог писма што друго даје истесати. Градове је донела Србији целокупна политика Кнеза Михаила и општа ситуација у Европи[18], а не ваљада вешто и лепо написано писмо великом Везиру, око чијег се родитељства Мариновић и Ристић данас тако живо отимају, или убедљиви говор г. Јов. Ристића којим је Порту хипнотисао. Или треба бити сувише дилетант у политици, па веровати и у такву још простодушност, или рачунати на такву простодушност код самих читалаца.

Али ово похвално писмо Кнежево г. Ристићу није остало дуго усамљено; у кратком размаку времена њему је следовало и једно друго, и по стилу и по садржини сасвим различно, са чега га г. Ристић, сигурно, нигде и не помиње; ну, ништа за то, његови су се противници постарали да се и оно за историју сатува. Не може се порећи да ова два писма образују једну историску целину, она се допуњују и исправљају, прво је имало више стила, а друго опет више осећаја, срца, и за то нам се чини кад би г. Ристић хтео по души да ради, да би требало свагда да изнесе и ово друго, кад год нађе рачуна да се позове на прво. Али већ то је његова ствар; оваке ситне слабости морају се понекад прогледати кроз прсте и самим дипломираним историчарима.

Као што рекосмо, по нашем држању, оно прво похвално Кнежево писмо г. Ристићу сасвим је на свом месту; за ово друго, на против, не бисмо смели толико рећи, мањ ако се не би доказало, што је се онда у велике говорило, да је г. Ристић казао Кнезу, како је К. Цукић решен да иступи из министарства за то што заједно с г. Ристићем неће у њему да
ане — а показало се сутра дан, да то није било истина.
мо у том случају ми бисмо ово друго Кнежево писмо разу-

---

[18] У почетчку 1867. говорило се у Цариграду, да су похватани конци уговора за између Румуније, Црне Горе, Србије и Грчке, по коме су се ове државе обве- подићи заједничку војску од 120.000. људи и пробати да њоме протерају Турке вропе. (Aus dem Leben König Karls von Rumenien).

мели, иначе не. И кад бисмо и ми налазили, да је г. Ристићева тежња, да удари новим правцем у политици, и да уђе у посао са новим људима, сасвим погрешна била, опет за то ми не бисмо му могли спорити право да он, у оваквим питањима, ради по својој памети и по своме нахођењу, и у самом том случају, кад би оно долазило у супротност са мислима чак и једног Кнеза Михаила.

IV

Г. Јов. Ристић нити је разумео велику политику Кнеза Михаила, нити нашу расправу, која јој је дала видан облик а још мање могао је разумети нашу расправу «Међународни положај Србије» која је политика Кнеза Михаила у много ширем обиму и њеном последњем стадијуму. Као што су му од многостручних питања управе земаљске, познати најбоље путови који воде власти, а за све остало вели обично, да то није његов фах, тако је и у међународним питањима наше земље, у основу, политика дан и комад, једина коју је он могао да схвати и којој је стално следовао. По карактеру свом он је сувише реалан, а у политици сувише опортуниста, да би његов дух налазио рачуна, или забаве, да се озбиљно занима и политиком виших погледа и трајних интереса. Само тактика у унутрашњој страначкој борби могла га је, по кад кад, нагнати да се и по овим вишим сферама политике мало процилита, али то је била само проста игра. У самом тренутку кад велика политика Кнежева, добитком градова, чини један корак напред ка извршењу великог предузећа, и добија за то кориснији положај, ми видимо г. писца како се труди да наведе Кнеза на противне путове, старајући се да га задобије за унутрашње уставне реформе у земљи, па ма то било и путем Портиних фермана, а на штету већ стечених у практици права. Њему је, изгледа, овај, истина, значајан али, свакојако споредан, успех у добитку градова, био довољан за славу Обреновића, и људи који су суделовали у послу; јер је и за своју политику нашао да је време да се ту стане.

Али ми имамо још много убедљивији и јаснији доказ од овога о начину како г. Јов. Ристић схваћа велику политику српског народа. Ценећи уговор, закључен између Црне Горе и

Србије, у коме се Кнез Никола одриче престола, у корист јединства српског народа, њему се чини да такав уговор није могао бити дуга века, само за то, што је тражио неизмерних жртава од једне стране. Г. писац толико се слабо занимао са политиком виших погледа, у његовом духу рад за јединством српског народа толико је мало корена ухватио, да није ни опазио, како нам је, нехотице, са оваком оценом овог уговора, дао праву тачну меру, којом нам треба мерити његове погледе на политичне народне идеале. Ако хоћемо народно јединство оваке су жртве неизбежне, без обзира која их династија чини. Г. Јов. Ристић већ може мислити, да је о томе било говора и пре, и при закључивању тога уговора, али што су онда могли разумети чак и они, који су на олтар опште српске отаџбине принели такве неизмерне жртве, што су разумели сви, и на Цетињу и у Београду, и прости и образовани, и духовити и ограничени, није био у стању да разуме наш опробани државник. Он сасвим спокојно, као Цинцарин кад мери маслине, ставља на теразије, на једној страни народно јединство, а на другој интересе династије, и мисли да ова друга има разлога да претегне. — А ако хоћемо и нашу и балканских народа самосталност, ми је морамо тражити у споразуму са балканским народима, и Јужним Словенима. Г. Јов. Ристић, истина, пристаје на ову заједницу балканских народа у начелу, он је шта више назива лепим идеалним сном, али како му његова политика, дан и комад, стаје на пут да трчи за сновима, ма колико они били заношљиви, он се осврће око себе и тражи неку велику силу, на коју би се наслонио. Он се осећа већ толико уморен овим кратким излетом у регионе лепих идеалних снова, да нема више моћи ни да нам каже, каквом би се добру српска мисао могла надати од тог наслона на какву велику силу, а камо ли да би био у стању да продужи борбу и рад за постигнуће споразума између балк ких народа. Истина доћи до овог споразума није тако л , као наслонити се на какву велику силу, која се прва п руци нађе, али за што се на послетку не би пре тамо с ло где је једини спас за све балканске народе, него онам де се они ничему немају надати за њихову народну сам лност; за што се нов нараштај за нама, који свој посао већ у велико завршујемо, не би спремио за здравије мисли, и одушевио циљевима које и сам г. Јов. Ристић признаје за корисне? Ваљада не само с тога, што политика, дан и комад, мање тражи напора, а даје више изгледа за тренутне успехе?!

Не, доиста, и политика, дан и комад, има своје невоље и своје користи, то нико, ко послове нешто разуме, не пориче, и г. Јов. Ристић само се напразно труди, да нас о том увери. Кад Бугари силом заузимљу Брегово, и пљују на наш образ, треба их оног часа одатле силом најурити; кад они према нама прелазе границе оправданих својих народносних претензија, треба их свом силом сузбијати, али, и онда и после, опет треба тежити да се до споразума дође. За што се на послетку и г. Јов. Ристић не би својски заузео за успех ове здраве спасоносне политике, за остварење овога лепога сна, као он вели, кад је досад толико пута умео успети у питањима која земљи ништа нису користила? И за што не би успео овде где би корист била неизбежна.

Нисмо ми у нашим радовима сликали идеалну слику неке политике, која би никла у нашој глави, а била одевена нашом фантазијом. Ми смо отворили државну архиву, и на основу факата, која смо у њој нашли, ми смо показали свету политику Кнеза Михаила, у сиротним бојама, истина, али верну према ономе што се до данас као поуздано зна.

Слику су ту у ствари насликали још раније радови политичких мислилаца, и наших и страних. На њој су радили и Карађорђе, и Милош, и Михаило, и као наследник престола и као владалац, на њој су радили сви српски нараштаји, једни за другима, колико је који могао, и она је неизбежно завршна реч судбине, не само народа на Балкану, него и свих оних народа на целом Истоку јевропском. Ми ту политику нисмо измислили, ми смо тврдо у њу веровали, и проста је неистина да смо ма кад, или ма шта против ње урадили.

Наше су се мисли кретале у овом обиму, истина, шир ком и величанственом, али сасвим природном; а што г. Ристић није у стању да се мало подигне од земље, те да добиј шири поглед и разуме га не може бити наша кривица; то с природне последице искључне превласти политике, дан и к мад. Што је, пак, он пронашао, да се из духа и начина писања у нашим расправама даје извести закључак, да смо ми пријатељи анексија у корист Аустро-Угарске, које би анексије ишле чак дотле, да и Србију обухвате, то је само мана његовог карактера, и слабост његовог духа. Само су онакви магарци, као што су они политичари на које је он, како нас уверава, наишао у Аустро-Угарској могли пронаћи у нашим расправама наше пријатељство за поменуте анексије, и г. Ристић оштетио је историју што њихова имена није јавности предао. Нас само зачуђава, на овоме месту, како г. Ристић не увиђа у какву га категорију писаца баца овај његов начин дискусије, колико он тако ниско тоне, а ми високо остајемо, ван домашаја његових удараца.

Као писац, говорећи о судбини народа на европском Истоку, ми смо говорили и о судбини хабсбуршке царевине. Г. Ристић мисли да се из онога што смо рекли даје извести, да смо ми писали у корист Аустро-Угарске, а против Србије, али ево беде што тако не мисли ни Цар ни министри Аустрије и Угарске. Нека г. Ристић, пробе ради, пође с нашим политичним програмом као с предлогом, па ће видети како ће бити примљен и у Пешти и у Бечу. Данас још, док су Немци и Мађари горе, а Словени доле, о онаким плановима као што су наши, не може бити ни спомена. У тим би се плановима, у Аустро-Угарској, нашло сигурно издајство према царевини, док би г. Ристић хтео да у њима нађе издајство према Србији и словенској мисли. А као министар ми смо водили строгог рачуна од положаја, у који је дошла Србија после берлинског конгреса према суседној царевини. Старали смо се да наше одношаје ставимо на што бољу ногу према њој. али нисмо извршили ни један чин који би нашу политичку самосталност у питање доводио. Г. Јов. Ристић чим је видео, да заједничка политика балканских народа није тако лако остварљива, тражио је наслона на какву велику силу, и означио је Русију као ту велику силу. Ми, напротив, нисмо тражили наслона ни на Русију ни на Аустрију, него смо се држали самосталне политике, рачунајући, у пркос свему, на успех заједничке радње са балканским народима, и на опште интересе европске на Истоку; а како смо нашу замисао изводили, показаће најбоље службени документи, од којих неке овде јавности предајемо.

Његовом Величанству
Краљу Милану
Ишл

Београд
13 Августа 1882 год.

Господару

Г-ђа Катарџи полазећи за Ишл била је тако љубазна понудити ми да понесе писмо за Ваше Величанство, ако би каквог било. Користећи се том приликом слободан сам приложити овде једну нотицу Pester Loyd-a која говорећи о путу Вашег Величанства, закачује се и за питање Босне и Херцеговине. Овај допис, у Келнским Новинама, доста је примећен у Београду, али је на сваки начин већи утисак учинио на страни, него у нас. Допис је био од неке користи, јер је изазвао и стране, и аустро-угарске листове, да се њиме занимају, било критикујући српске тежње, било поричући да пут Вашег Величанства стоји у каквој вези са питањем присаједињења поменутих покрајина Аустро-Угарској. Ја би био понизног мишљења да су дописи о Босни и Херцеговини данас, не само корисни, него и нужни, те да се њима обрати пажња политичких кругова на питање, које је вазда од општег европског интереса, да државници Аустро-Угарске добију, за времена, опомене са више страна, и да се унапред помире са ситуацијом коју би Аустро-Угарској створио сваки корак у правцу намерене анексије. Ја сам дубоко убеђен, да би присаједињење Босне и Херцеговине Аустро-Угарској било, у данашњим приликама, почетак неизмерним заплетима на Истоку, из којих сама Аустрија мучно да би се могла с коришћу извући. Ја сам уверен да би Србији било одвећ тешко да у таквом случају продужи политику отвореног пријатељства према суседној монархији, какву је за последње време водила, за то и мислим да нам је дужност да се аустро-угарски државници, за сада, путем новина обавесте о свима неприликама у које би увукли и саму своју земљу радом, који у крајњим последицама може ићи у рачун само руским тежњама, против којих се Аустрија данас бори. Тешко је, доиста, напуштати покрајине, на које је већ рука метута, али ће извесно теже бити одржати их кад буду једном царевини коначно присаједињене.

И ако би на послетку било, можда, могућности пронаћи начи
кнаде, који би тежње српског народа могао задовољити и дати ос
и разлога влади Вашег Величанства да продужи, и на чврстом те
утврди, политику искрених пријатељских односа са суседном царевин
та би могућност тек онда могла наступити кад би се приступи
начном уређењу свих питања на Истоку, не водећи никаква рачу
европске турске царевине. Мимо тога нема другог исхода до, или

чио, или неизбежни заплети. Мисао, да Аустро-Угарска само себе намири, а наше интересе оштети, могла би бити од непрорачуњивих последица. И ако Србија, можда, не би нашла разлога да заплете изазове, они би неизбежно били изазвати са стране.

Може бити, да ће писање по новинама о овом предмету учинити, да се од Вашег Величанства неће моћи сакрити намере које би се у Бечу гајиле. Познати их на сваки је начин од великог значаја, и ако се данас врло мало може сумњати да се је политика Аустро-Угарске решила извести до краја дело које је на конгресу берлинском започела.

Нашој опозиционој штампи ово питање добро ће доћи, и она ће умети експлоатисати ћутање владиних органа у корист својих цељи, али ма како било ми ћемо да ћутимо док се Ваше Величанство с пута не врати.

Г-н Мариновић препоручује зближење са Русијом, или бар утврђење таквих односа, који би могли послужити за основу томе зближењу, кад би нам га околности наложиле. Он вели да се данас не зна шта носи дан, шта ли ноћ, и да би побољшање односа са Русијом било од користи за Српску Краљевину. Г-н Мариновић намерава представити се Вашем Величанству у Ишлу, и то чим буде дошао у Гастајн, или кад буде свршио своје лечење, за то сам га ја данас телеграмом известио да ће Ваше Величанство остати у Ишлу свега три недеље, како би се према томе могао управљати.

Вашег Величанства итд.

М. С. Пироћанац

Г-ну Мариновићу посланику

Париз

16 Септембра 1882 г.
Београд

Драги пријатељу

Прилично сам се промучио док сам рашифрао ваше пријатељско писмо из Гастајна, али вам морам признати да, код све муке, нисам био у стању да пронађем у чему бисте се ви могли не слагати са мојим разлагањима о могућој анексији Босне и Херцеговине Аустро-Угарској.

И ја не мислим да је у интересу Србије да се данас питање о окупационим провинцијама решава, за то оно са наше стране није ни додирано. Сама га је аусгро-угарска штампа изнела на јавност, а за то је имала сигурно рачуна. За аустро-угарску, по свему што се појављ[illegible], питање окупираних покрајина не зависи искључиво од спољних при[illegible], оно засеца дубоко у унутарње односе монархије, и за то је, по [illegible] оцени, штампа аустро-угарска то питање истакла приликом кра[illegible]г пута, како би, с једне стране навикла европску дипломацију на [illegible]е посматрање, с друге опет олакшала у унутарњости успех за сво[illegible]азоре, борећи се токорсе против политике и тежања српског народа, и придајући краљевом пролазу кроз Беч политички значај, који он, као што знате, у ствари није имао.

Кад Аустро-Угарска сама истиче једно тако животно питање за интересе и политичку самосталност српске државе, бадава ћемо ми желети да се о њему за сад не говори, оно ће се, и поред нашег ћутања, појавити и решавати. У осталом, колико је важно знати данас поуздано, да ли ће се то питање у скорој будућности решавати, још је много важније знати, како би држање српска држава према њему требала да заузме, кад се буде решавало. Мени се чини, да је Србији немогуће да не каже шта она мисли кад се буде ствар покренула, на то је гоне животни интереси њени, на то је упућује и политика добрих односа са Аустро-Угарском. Нити ми можемо мислити да обманемо државнике Аустро-Угарске, нити се они могу надати да се у Србији неће опазити опасност за њен политички опстанак, ако би се Босна и Херцеговина Аустро-Угарској присајединиле. Може бити да се варам, али мени се чини, да је за сваког неинтересованог посматраоца и за саму хабсбуршку монархију опасан пут освојења на Истоку, и та последња околност, мимо осталог, може данас понајвише утицати на избор пута, којим ће аустро-угарска политика имати поћи у скорој будућности.

Аустриска политика освојења на Истоку може потицати из два разлога, први је да се надмоћије руско на Балканском Полуострву сузбије. Али освојењем не само да Аустрија не сузбија, него још јаче утврђује руску надмоћност над балканским државама, из простог разлога, што ће сви балкански народи, не изузимајући ни саме Грке, у том случају поћи за Русијом, не разбирајући више за крајње последице; друго је, да се аустро-угарска монархија осигура против тежања српских. Разуме се да је у тој поставци нама дужност да се плановима Аустро Угарске одупремо.

Мени изгледа да ће у Бечу бити принуђени тешкоћама, које окупација задаје унутарњој политици, да наскоро решавају питање анексије и ко може знати да се ово дана није водила о истом озбиљна реч у Пешти. Египатско питање могло им је дати надежде да ће се и ово њихово питање, у општој забуни, моћи прошверцовати, и као што се у бечким дипломатским круговима мисли, долазак г-на Волкенштајна у Беч као да је имао за цељ да достави бечкој влади неке руске предлоге, који би се односили на поделу уплива између Русије и Аустро-Угарске на Балканском Полуострву[19]). И ако инспирирани бечки листови ревносно поричу сваки политички значај путу г. Волкенштајна, није сасвим неприлично да се таки покушаји из Петрограда данас чине, јер би за Русију била чиста добит кад би у оваким покушајима могла успети.

Догод се је борила против саме Турске, Србији је био положај много бољи. Данас се Србија налази између завојевачких тежања Русикоје се остваравају преко Бугарске, и тежања Аустро-Угарске, која би мислила да Турску замени. Србија не може наћи у данашњој ситуацији искреног и озбиљног наслона, ни код Русије ни код Аустро-Угарске. Тога наслона за остварење својих тежања и осигурање своје народне политичке самосталности, могла би она наћи у интересима Западне Европе, али за данас, на жалост, нема Западне Европе.

---

[19]) Од прилике овога доба Граф Кевенхилер по налогу свога министра саопштио нам је смешећи се, да су се Русија и Аустро-Угарска споразумеле, да се прва меша мање у српске, а друга у бугарске послове.

Да су силе мислиле, без задње мисли уступити Босну и Херцеговину Аустро-Угарској, оне би то учиниле на самом Берлинском Конгресу. Од оног доба не може бити ни једно удесније за планове аустроугарске политике. Могла је Аустрија сматрати дати јој мандат за окупацију као претечу анексије, могле су силе држати, да ће се на послетку то питање на тај начин и расправити, али на сваки начин, ако би ко имао рачуна да доказује, да окупација није исто што и анексија, то би му било лако и доказати. Та баш околност што је, у најповољнијим приликама за Аустрију, решена окупација а не анексија, доказ је да се је хтело оставити отворено поље за даље срачунавање, према удеснијим приликама. Нема сумње, да ко данас има силе, тај има и право, али ја се не слажем сасвим са вашим мишљењем да је Немачкој и Аустрији дозвољено све покушати, и у самим данашњим приликама, кад је остала Европа растројена. Ти баш покушаји, ако би имали велики политички значај, били би, можда, повод да се интереси противни, и брзо и лако споразуму.

Сад било како му драго, сврх једног питања ја сам на чисто, а то је да од оног часа кад би Аустрија анексирала Босну и Херцеговину, без озбиљне накнаде за Србију, која би накнада њену народну политичку самосталност могла стварно ујамчити, политичка самосталност Србије доводи се у питање. Таква ситуација отворила би широм врата руском упливу у Србији, нити би у Србији могла опстати ма која влада, која би имала уверења да треба продужити иолитику добрих одношаја са Аустро-Угарском, овако како смо је ми покушали водити. — И ми сами, кад смо усвојили овај пут, нисмо били заслепљеии обманама. Уверени да, догод Русија не напусти идеју велике Бугарске, а на штету српских интереса, која је идеја нашла својих најјаснијих израза у Санстефанском Уговору, Србија се нема ни чему надати добром од политике коју Русија води на Балканском Полуострву. Уверени с друге стране да, догод се Србија буде непријатељски понашала према Аустро-Угарској, да овој неће бити могуће понашати се другојаче према Србији, него тражити стварно јемство против остварења српских тежања, нашли смо с положају, дакле, да покушамо не би ли у Аустрији дошли до уверa, да је боље за интересе аустро-угарске монархије задобити стварно п атељство доста снажне Србије, него тражити гаранције против њен законитих тежања, које гаранције и кад би Аустрија задобила см њој више би штете него користи донеле.

Ја добро знам да у Бечу не траже савете од нас у погледу аустроу ских интереса, ни начина како да их заштите и остваре, али за то баш и наша је дужност да не пропустимо учинити све што би отежало освајачку политику Аустро-Угарске над земљама, које српском живљу припадају. Кад би се у Бечу правилно и хладнокрвно на ситуацију гледало, кад не би преотела маха, можда, политика сујете, да се царевина похвали и задобићем провинција, у оној истој епоци, кад их је многе погубила, ја не видим разлога за што се не би отклонили узроци општег неизбежног заплета на Истоку, којима би анексија широм врата отворила. Ја држим да је Хабсбуршка Монархија закључила своју освајачку улогу у данашњем веку, сам њен државни склоп упућује ју на конзервативно држање у том погледу. Аустрија, која не мисли освајати, постала би снажан ослонац за развиће балканских народа, и у толико би њен морални и политички уплив ојачао међу њима. Она би тако постала нужна чињеница европске и источне равнотеже; док Аустрија освајачка наићи ће у првом реду на отпор балканских народа, док би с друге стране повредила трговинске и политичке интересе западних држава, које, и ако данас ћуте, могу на њену штету проговорити у скорој будућности.

Ми смо обазриво али искрено, као што рекох, покушали једну политику, за коју и сам признајем, има слабо изгледа за сада на успех, и ако има највише стварног разлога да успе. За то би status quo за нас, и по мом држању, био најкориснији за сада, и ми доиста не мислимо ништа предузимати што би његову промену изазвало. У осталом, и да нисмо имали у виду какву другу политичку корист, све што смо са Аустро-Угарском до сада закључили одговарало је нужним природним односима између две државе, које се граниче. Ако околности дозволе да се напори даље у овом правцу чине, били ми, били други на влади, чиниће се оно што околности буду налагале свакоме државнику, који пре свега ради за своју земљу, и само за своју земљу.

Што се тиче ваше примедбе, драги пријатељу, да ћете се ви овим питањем занимати кад вас ја на то овластим, ја бих мислио да се оно ни у каквом данас случају не би могло покретати са наше стране, али ако га други покрену треба га прихватити, са тачке наших интереса. На сваки начин, било би од користи мотрити на све појаве које би се овог питања дотицале, и прибележавати их пажљиво . . . . . .

М. С. П.

Са свим поверљиво.

„Г-НУ М. М. БОГИЋЕВИЋУ,
изванредном посланику и пуномоћном министру

ПБр. 906.
7 Јула 1883 год
у Београду.

Беч.

Господине Посланиче,

Ваше президијално писмо од 1 Јула ове год. ПБр. 51., у коме саопштавате разговор који сте имали са г. Сеђењијем, односно и штаја који је г. Мариновић поднео Њ. В. Краљу, заслужује да вам коју реч о њему проговорим.

Не могу вам затајати да ме је прилично изненадила зебња г. Сеђењија да ми, случајно, погрешно не разумемо њихове праве намере и тежње, те услед тога погрешног разумевања не одемо, можда, даље у нашим односима с Русијом, него што би се то у Бечу желело.

Пре свега, наши односи с Русијом, и ако су, по кад кад, могли бити предмет разговора између Београда и Беча, нису никако могли бити предмет за заједничко решавање. Ја сам држао да су у Бечу стекли уверења, да ми врло много полажемо на односе пријатељства и доброг суседства са Аустро-Угарском, да смо дали довољно доказа да смо вољни решавати сва међусобна питања, у духу пријатељства и заједничких интереса, те да би нас од тога пута, на коме ми држимо да су интереси наше земље заштићени и унапређени, било добри, било рђави односи са Русијом могли одвратити.

Али таква наша политика према Аустро-Угарској не условљава ни у колико потребу да с Русијом не одржавамо, не само у форми, добре односе, него и у ствари, чим би се Руси навикли да на Србију гледају као на независну Краљевину, која има своје одвојене народне интересе, као што свака независна држава мора имати своје. Што односи између Србије и Русије нису бивали никад онаки какви би требали да буду, то ни у ком случају не би се могло владама српским, па ни нама, данас, у грех уписати. Русија је вазда сматрала тежње српског народа као потчињене чињенице своје велике политике, а српске су владе мислиле, бар ми данас тога смо уверења, да смо ми најбољи оцениоци свега онога што се наших интереса, било тренутних било трајних, непосредно тиче.

Србија се, од како постоји као држава, налазила у тешком положају између два, и ако међу собом противничка, али за српске народне интересе, у најмању руку, непоуздана политичка правца. Мимо осталога, и тај је положај налагао Србији да вазда остане чисто на своме народном државном земљишту, те да тиме осујети тежњу коју, на жалост, и страсна опозиција у земљи јако потпомаже, да се Србија представи свету као трабанат, час једне час друге државе, која се, у својим политичким тежњама, по врх наше главе сукобљавају. За то нам није ни дозвољено, г. Посланиче, да сувише абондирамо у изјавама које се са овим положајем не би могле потпуно саглашавати.

По моме схватању, ми морамо избегавати да се Аустро-Угарска и добрим односима са Србијом код Русије уцењује, тако исто као нам не иде у рачун, да се Русија, са своје стране, код Аустро-ске, за своје интересе, нама користује. Наши добри односи, и с јед- с другом државом, треба да послуже српским интересима, које ми ком случају нисмо вољни да жртвујемо за добитак само добрих, пупљих односа.

Из односаја које смо до сада имали са Бечом, мени се чини да се тамо у велико брига води како ће која ствар у Београду да дејствује, па се тако овде и представља. Разна саопштења, која су и вама чињена у једном духу, у званичним круговима, а сасвим у противном испод руке, путем непризнатих канала, и вас ће, сигурно, побудити да таквим појавима поклоните пажњу, и да се постарате сазнати значај таквог понашања. Али све то не условљава потребу да ви досадање ваше односе са овим круговима промените. Ми немамо никаква разлога не бити у добрим, и пријатељским односима с Аустро-Угарском; али због тога имамо, нарочито, разлога обраћати нашу особиту пажњу на све што би могло послужити за осветљење њених правих намера и расположења према Србији.

Примите и т. д.

М. С. Пироћанац.

Наша, дакле, радња у спољним односима наше земље, за време док смо ми пословима управљали, била је не само према Аустро-Угарској, него и према свима осталим државама независна и самостална, и то се службеним радом, који свако нагађање или извођење искључује, доказује. Остаје нам још да видимо, да ли смо се, у истини, огрешили о мисао заједничке радње са балканским народима, приликом рата са Бугарском 1885 г., као што нам г. Јов. Ристић пребацује.

Ево како је и у овој прилици ствар текла:

7-ог Септембра 1885. г. проглашено је сједињење између Бугарске и Румелије. Краљ, који је био за то време у Глајхенбергу, био је 9-ог у Београду, а 10-ог било је већ решено да се сазове Скупштина у Нишу за 19. Септембар. До 14. влада није долазила, ни с нама, ни с нашим пријатељима у додир, а још мање је покушавала да се с нама у овим приликама ма о чему споразуме. Ми смо, истина, стајали на челу странке, и управљали њеним листом, али је влада мислила да нема потребе да води о томе рачуна, и то јој није стајало на путу да сама, без споразума са странком, ради. Тек тога дана био је председник министарског Савета г. М. Гарашанин код нас, и, позивајући се на важност прилика, питао нас, да ли бисмо би вољни да са неколико наших пријатеља примимо мандат Краљеве посланике у Скупштини, помињући г.г. Ст. Нова вића, Радовића и Кујунџића. Ми смо одговорили да бисмо, гли примити мандат само под једним условом, ако нам он, к председник кабинета, заложи своју реч, да влада, у овим п ликама, неће улазити ни у какав озбиљан рад без претходног споразума с нама; и пошто нам је министар председник дао реч, да ће он пре иступити из кабинета, него што ће ма што без договора с нама предузети, ми смо пристали на његов предлог.

Услед овога, сигурно, Краљ је изјавио жељу да нас види, и 16. примио нас је, али при свем том влада нас је оставила у незнању о њеним намерама шта мисли пред Скупштину да изнесе. Престона беседа показата нам је у Нишу, и ми, са нашим пријатељима, били смо мишљења, да би боље било да се у њој не помиње status quo ante, и накнада за Србију, него да би требало употребити нешто еластичнији израз, и ограничити се на реченицу, којом би се показало, како Србија мора тражити да се, према новом стању, створеном пловдивском револуцијом, ако би остало, и њени интереси заштите. Адреса скупштинска није соколила за рат, али није ни везивала влади руке ма у ком правцу, јер ако би то учинила, она би одузела сваки значај покушајима владе на путу дипломатском, да српске интересе заштити. Али у накнаду тога ми смо тражили да се влада формално обвеже према странци, да неће улазити ни у какав озбиљан рад без споразума са одбором, који је ради тога и изабрат, и коме смо ми били за председника назначени, са дужношћу да одбор сазовемо кад се за то потреба покаже.

Ми смо се сви вратили у Београд, а Председник Министарства остао је поред Краља у Нишу. За време између закључења Скупштине и оглашења рата нас није влада ни зашта више запитала. Слушајући гласове о могућности да се уђе у рат, ми смо с наше стране чинили покушаје да томе станемо на пут, али су наши и наших пријатеља напори остали узалудни и у рат се угазило.

Неће бити, по свој прилици, без интереса за читаоце, ако овде изнесемо из наших забележака онога доба, по који пре- з, овде онде, који се још данас може јавности предати, те се види, како смо ми ценили ондашње прилике, и шта смо наше стране радили.

„8 Септембра 1885 год. Ова вест (Сједињење Бугарске и мелије) произвела је дубок утисак у Београду. Српска по- тика, и ако није могла имати за циљ да спречава сједињење између Бугарске и Румелије, рачунала је, да бар у том тренутку постигне политичку равнотежу на Балкану, и да задобије јемство за своју народну будућност. Исправка граница на страни источној и проширење према југу нужно су се наметале обазривом и брижљивом старању владе српске. Међутим догађај је задесио владу сасвим неспремну и изненадио ју је у најпотпунијем смислу.»

„13 Септембра. Конференција ће се састати можда за који дан, и кад би наша влада била решена шта да предузме, оскудева јој време да се за то спреми. Да крене на Бугарску у циљу да исправи своје источне границе, наћи ће против себе, ако не све, већи део сила, наићи ће на отпор од стране Бугара. Да крене на Стару Србију, наићи ће на отпор од Турске, која ту има, и доста и добре војске, и у место да пред решавајуће силе изнесе свршена факта, у своју корист, може се десити да Србији не остаје друго, него да изнесе своју немоћ да своје народносне тежње оствари.»

„Тешка, доиста, ситуација, али она не би била тако тешка данас, да се није Краљ сувише обазирао на мишљење у Бечу, и да се је за времена тражио неки споразум са Грцима и Румунима. Прекидање одношаја са Бугарском на тај нас је пут упућивало. Па чак и сад, кад би се у том правцу што покушало, то би по свој прилици, било најкорисније.»

«14 Септембра. На основу уверавања које је Краљ у Бечу поцрпео Гарашанин верује да Аустрија није ништа знала за преврат у Румелији. Влада српска, рече, нема још никаквих одређених мисли у овом питању па ни плана, по коме би Србија требала да ради, полазећи додаде да је Краљу пало у очи, што Пироћанац и Новаковић нису још били код њега, на што сам одговорио, да сад није време за празне разговоре, а ако је Краљ желео да с нама говори о озбиљним стварима, могао је заповедити да му се представимо.»

«16-ог Септембра. На питање Краљево шта ја мислим да треба радити, јер ако би се признало јединство Бугарске, без икакве накнаде за нас, Србија не може онда да опстане, и шта мислим о ситуацији, у опште, одговорио сам:»

„Сад је управо народна криза на Балканском Полуострву. Од решења питања која се данас истичу зависиће и пут, којим би Србија у будућности морала поћи. За сад је још тешко решити шта би Србија требала да ради, мањ ако се не би ограничили на мере претходне, као што је мобилисање, које је већ изведено, и које прилике сасвим оправдавају. Немогуће је данас доносити решење, који би, у опште, пут требала Србија да изабере у својој спољној политици, док се не расправи овај догађај, који се према постојећим приликама има да реши.»

„Ви, дакле, саветујете prudence, рече Краљ.

„На сваки начин. Ми можемо гласно говорити да се нећемо обзирати на ма чији савет, опомене или интересе, до на наше, који су превратом у Румелији доведени у опасност, али за то опет, код своје куће ми морамо добро одмерити шта нам остаје да радимо. Иначе, чему би служило да већ тешкој ситуацији додамо још и стваран échec (неуспех), ако покушамо што чинити, па не успемо. Тако би се учинили само смешним, и показали свету колико смо слаби, а то не би нашим претензијама створило кредита. Конференција ће показати најбоље, како стоје силе данас једна наспрам друге, а како наспрам бугарског питања. и није немогуће наћи начина да се ту наши интереси заштите. Свакојако, ако се дође до споразума са Грчком и Румунијом за заједничку радњу, бар у овом питању, наш положај биће ојачан. Треба дакле удешавати према ветру.»

„У говору Краљ и то рече: ако се Бугарска уједини са Румелијом наш положај постаје тако тежак, да Србији не остаје друго ништа него, или да се и она с Бугарском сједини, у ком случају један од владалаца имао би да резигнира, или да ви Пироћанац, и Ристић, и Св. Николајевић одете у Беч и замолите Аустрију да заузме Србију (ове је речи Краљ изговорио у раздраженом стању, дакле, сигурно, срачунате на ефекат.)»

«Мој је одговор био, да би за Србију било најгоре ако би у ствари постојао споразум између Аустрије и Русије односно Истока; ако ли тога споразума не би било, моћи ће се наћи лека и данашњем злу, само ако смотрено и хладнокрвно будемо радили.»

«29 Септембра 1885 г. Краља смо видели ја и Новаковић на дан отварања Скупштине. Из његовог говора види се да у свима правцима у крилу владе влада непрестано потпуна неизвесност, и о томе шта силе мисле радити, и о томе шта бисмо ми имали предузети на случај, који ће насигурно наступити, да се бугарско уједињење, ма под којим видом било, од Европе призна.»

«Адреса скупштинска не везује влади руке ни у ком правцу, али ми смо тражили да се влада обвеже према странци, да неће улазити ни у какву радњу, без споразума са одбором, од 21 лице, који је у тој цељи странка, пре него што су се посланици разишли, у Нишу изабрала.»

«Међутим многи (посланици) били су мишљења, да ће Краљ имати засебне мисли и планове, и ми смо министре, колико се могло, притврђивали да се добро држе; али чим смо дошли у Београд, мени је почео говорити Д. Маринковић, министар унутрашњих послова, да ће у земљи бити револуција, ако се данас ништа не успе, а кад сам ја запитао, а шта ће бити ако Србија што покуша, па буде бијена, одговорио ми је да ће бити, опет, револуција. Па онда, рекох ја, ако је револуција и тамо и онамо, није ли јефтиније да прођемо бар без батина?“

«По свој прилици Европа ће признати уједињење Бугарске, по свој прилици Србија том приликом неће добити ништа, али за то опет није погрешила што је и она изнела своје захтеве. Да је ћутала било би горе за будућност, само ће Србија горко погрешити, ако неразмишљено улети у какву радњу, из зебње од унутрашњих заплета.»

«Сједињење Бугарске тек је почетак развоја догађаја на Балканском Полуострву, и Србија би врло паметно радила да стегне данас срце, да се спрема, и да у првој прилици заложи сву своју снагу за одбрану својих интереса. За то време имали бисмо тражити и наћи себи савезнике.»

«30 Септембра. Данас сам био код Краљице, и она ми рече, говорећи о данашњој спољашној ситуацији, да ће бити неизбежно потребно, да Србија предузме какву војну акцију јер је иначе Краљ «пропао». Ја сам Краљицу на то запитао, па против кога мисли она, да би требало акцију предузети Не знам, одговори, против кога, али се нешто мора предузети.

Како би се после извршене мобилизације, и толиких трошкова, могли вратити кући без да смо ма шта предузели?

«Тешко је, на то приметих ја, успети и кад се добро зна шта се хоће, а скоро је немогуће кад се не зна. Ја нисам сигуран да смо ми данас војено спремни за радњу. Нова организација војске није још потпуно изведена, сумњам да имамо довољно муниције а артилерије, зна се, да немамо. За такву спрему тешка су зимска војевања, где ће можда бити потребно и на утврђена места нападати. Краљица је на то рекла: «Ми имамо довољно свега против Бугара".

„Ја сам и од Вашег министра унутрашњих дела слушао исте назоре. И он мисли да ће бити револуције, ако се Краљ без ичега врати, али он држи да ће бити тако исто револуције, и ако Краљ покуша што, па не успе. Преклињући Краљицу да мирније гледа на прилике, ја сам јој говорио, да не зебе од онога што у себи нема никакве опасности, него да се, на против, треба чувати, непрорачунатих заплета, који ту опасност, од које се бежи, могу да створе. Ни једна влада, ни једна династија, није осуђена на вечите успехе. Све што је Србија до сада чинила, требала је да чини. Краљева је радња до овога часа сасвим правилна, тако ју разуме цео разборит свет у нас, и она ће, свакојако, у дипломацији морати показати неки успех. Тога успеха има, у неколико, већ и данас у томе, што се у свету прима, да се без Србије на Балканском Полуострву не могу ствари удешавати како би коме ишло у рачун. Без њенога и грчког противљења, које је извршена мобилизација поткрепила, бугарско сједињење већ би било признато. Поред тога користили смо се што смо увидели, да нам је споразум са Грчком и Румунијом потребан за сваки случај, и што се показало да нам сем политике великих сила треба и политика балканских народа."

«Краљица на то рече: Па ја и ако тако мислим, не нава- јем за акцију, и саопштићу Краљу све што сам данас од с чула.»

„13 Октобра. Данас ми Краљица каза, да је представка цашњих посланика, која је јуче извршена у Министарству ољних Послова, сасвим anodine (водена) и састоји се у томе, се силе надају да Србија неће својом радњом отежавати рад силама, који иде на одржање мира. Краљица мисли да ће се вратити status quo ante pur et simple, и то сматра за велики успех српски. И ја сам јој рекао, да би то био доиста успех, ако би ствар тако била решена, и да је Краљ мудро радио што није у Бугарску улазио.“

«Још за данас не могу да се умотре сви конци бугарске интриге. Русија хоће као и ми status quo ante, а Аустрија је до јуче у својим полузваничним органима на нас наваљивала да у Бугарску уђемо. Све је то прилично сумњиво, и ми добро радимо што смо смотрени. Питање балканско сад се не свршава, него тек започиње, и за то треба сачувати и прибрати сву снагу за прави моменат, а не пуцати у ветар!»

«2 Новембра. Данас у 6 часова из јутра почиње рат између Србије и Бугарске. Ја и Новаковић за њ смо сазнали пошто је већ био оглашен. Краљ, Краљица, која је пре неколико дана била с престолонаследником у Нишу, и сви министри, добро су од нас крили своје намере. Сад не остаје друго, него гледати да се из овог будаластог и несмишљеног предузећа изнесе чист образ.»

Из овога што смо из наших забележака онога доба исписали, јасно се види, и како смо ценили прилике, које је бугарско уједињење изазвало, и шта смо ми сами радили. Извесно је да ми за рат нисмо наваљивали, а за доказ тога постоје и други аутентични докази, за које није још време да изађу на јавност. Наше противљење рату донело је нама и г. Ст. Новаковићу прекоре да смо идеалози а не практични политичари, а наше напомене да нећемо доћи до успеха, пребацивање, да само малодушни рачунају са изгледима на успех, и освр̂ћу се на оно шта се може рећи. На послетку говорило се с подсмехом о нашем једу, који долази отуда, што нисмо толико глупи, да не видимо да се онда у Нишу сахрањивала глупачка идеа балканског савеза, коју смо ми толико цен[illegible]. Сасвим на против, према доказима који се о том имају, [illegible]нашање г. Јов. Ристића створило је, у овим круговима [illegible]е смо ми овако били осуђивани, уверење да он одобрава п[illegible]тику владе.

Историја бугарског рата већ је данас потпуно написа[illegible], и аутентичним документима утврђена. За њу је данас ран[illegible]а изађе целокупна на јавност, али нема опасности за историју да ће ма који део ове неразмишљене, и данас још необјашњиве радње, остати неосветљен. Али се ми још и сад надамо, да ће г. Јов. Ристић на основу овога што смо овде изнели признати, да ми нисмо одговорни за рат између Србије и Бугарске. Наша одговорност мора се свести у границе, које је наш рад обележио, и ми је свуколику примамо.

V

Мислимо да ћемо најбоље накнадити читаоце који су до краја истрајали, пратећи ову дугу дискусију о политици Кнеза Михаила, преплетену и личним питањима, ако завршимо нашу расправу једним питањем, које је г. Јов. Ристић изазвао и које, поред историске, има и дневну вредност, јер може бити од користи у данима, кад се поново почиње о Уставу говорити. То је питање у свакој држави једно од најважнијих, јер се тиче, у опште, одговорности, која на кога пада за послове у држави.

У нашој расправи «Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа» ми смо написали овај прелаз, пошто смо дуго и дуго о њему размислили:

«Неразложно би било бацати одговорност за недаће, које су нас сналазиле, час само на Устав, час само на његову неуставну примену. За пуних двадесет година овог уставног режима није било ни једне личности, ни једне групе политичких људи, ни једне странке, ни једне струје у земљи, која би била у стању, да наведе Круну на путове, на које она није налазила рачуна да наиђе. Скоро све у земљи служило је искључно Круни. Она се је служила час једнима, час другима, и свагда једнима против других; а они су се између себе клали, као жути мрави, за оно мало топла места, које су крунини зраци понајвише загревали. Све је у земљи под овим режимом било с бо и немоћно, једина Круна била је јака и снажна; она је в ла ратове, она је закључивала мир, она је давала уставе, о их је могла тако исто укинути. — Њена је заслуга за с добро што га је за то време могло бити у земљи, као што ј њена одговорност за све зло, што је ову земљу снашло. Т су неизбежне последице сваком режиму личне владавине

А ми — интелигенција српска, ми смо одговорни само за начине којима смо томе режиму служили, и за неизлечиву немоћ која је отуда долазила.»

Према стању које је створено у земљи за ових двадесет година, овака оцена свакојако је оштра, али не само за Круну, како мисли г. Јов. Ристић, него и за господу министре и интелигенцију српску, па и данас ми непрестано држимо да је она оправдана и потпуно верна.

Г. Јов. Ристић пронашао је у овоме што смо написали тежњу да скинемо са себе одговорност за наша дела и да је на Круну пребацимо; и бранећи Круну од оваке наше оцене, похитао је изјавити, да он прима сву одговорност на себе за свој рад за време док је државним пословима управљао. Овом изјавом, овај господин показао је само да није питање разумео, и да је прошао поред њега. На првом месту долази питање, шта је у истини чији рад? а после вара се г. Јов. Ристић, ако мисли да смо написали онај прелаз у тежњи да скинемо са себе одговорност за оно што смо радили. И ми имамо толико исто куражи и готовости, а по свој прилици и сви бивши српски министри, да данас такву безграничну одговорност на себе примимо, али зар би то ма у чему променило опште стање и стварне односе између многобројних чињеница, које утичу на јаван живот и послове у држави? Не, доиста, главна одговорност остала би на ономе истоме месту и даље, на коме је била, и на коме у ствари мора бити. Ми бисмо се показали само каваљери,[20]) а да нас то ма што стане, пошто овде нити је у питању она одговорност коју Устав предвиђа, и казни као злочин, и која свагда стоји. ако није застарила, нити она о којој историја води бригу, и да би је ставила на ово или на оно место, нити кога пита, нити чији пристанак за то тражи.

Али колико се у овом озбиљном питању, које не може бити, ни у коју руку, предмет политичких доскочица или празних разметања, брзо говори, а тромо мисли, показује нам најјасније невештина, коју г. Јов. Ристић одаје, рукујући о
новом теоријом безграничне министарске одговорности,

---

[20]) Г. Јов. Ристић сигурно је већ заборавио како 1876. године није хтео пот ти издатке, које је војни министар генерал Т. Николић морао наређивати за време и овај се, напуштен од својих колега, а нападнут њиховим пријатељима, у Скупшт морао сам бранити !

нам у исто време износи, да је за рат 1876 године одговорна Скупштина која се за њега изјаснила!

Покушајмо да ставимо питање на његово право земљиште, и, у колико нам је могуће, испитајмо неколике значајније случајеве у времену о коме говоримо, они ће нам, сигурно, пружити довољно материјала да о овом важном питању што правилнији суд донесемо.

На прво место, као важан историски догађај у држави, долази рат од године 1876. Г. Јов. Ристић попео се те године на министарску столицу с развијеном ратном заставом у руци, пошто онда није било могуће да се другим путем до власти дође. Некоме је требало да Србија уђе против Турске у рат, и г. Јов. Ристић, који је на кратко пре тога, тачно говорећи, био најурен са својим друштвом из кабинета, постао је веома драгоцена личност за нови ратоборни правац. При свем том, чим је сео на министарску столицу, он је почео да мисли као министар, и да ратоборну заставу журно замотава; али они, који су га попели на власт баш због те заставе, нису му допустили да на власти исправља погрешке, помоћу којих је до власти дошао. Кад је у министарској седници пала прва реч о рату, г. Јов. Ристић, као увиђаван државник, на то је приметио, да је питање рата веома крупна ствар, и пре него што би се једна држава решила за рат треба свестрано да испита све прилике које на то питање могу утицати; а нарочито, кад од те државе рат зависи и није на њ присиљена[21]) На жалост овај мудри патријотски говор наишао је на већ срачунато, утврђено, решење на једној страни, на неразборитост међу друговима на другој. Кнез је без муке доказао своме министру спољних послова г. Ристићу, да он онда није требао писати по листовима, како је питање рата већ испитано до ситница, и како Србија и треба и мора да ратује „сад или никад“. Није требао бунити јавно мњење против владаоца који се у почетку ратоборној струји опирао, и за то ће он понашање таког ми- а изнети целом свету на видик, и жигосати га као рад- која из себичних рачуна увлачи земљу у опасност.

. Јов. Ристићу није остајало сад ништа друго него, или ристане на рат, или да напусти власт, и он је изабрао оно прво, јер и ако би му подносило да напусти власт, тешко му је морало падати да сам себе морално поништи. У осталом он је још могао рачунати на Скупштину, да ће му помоћи изаћи из неприлике. Али већ је било далеко натраг оно време, кад је само Радивоје могао манипулисати гласовима у Скупштини. Сад се већ појављује много већи мајстор, који је умео намамити овом приликом и саму опозицију, у Скупштини да се за рат изјасни, изгледима да ће се тим путем влада најлакше ослабити и у шкрипац довести. У самој ствари, опозиција није ни помишљала на рат, њена цељ је била да владу обали, или бар да јој положај отежа; у очима владе држање опозиције постало је неки заклон за њу, а у очима Круне, која је већ думенисала рату, то је био сјајан успех.

---

[21] Да је тако текао разговор у седници знамо из уста Стевче Михаиловића, а и ају то исто од самог Кнеза Милана.

Већ смо довде били довољно натопиљани на опасну низбрдицу, од овог часа министарство морало је, вољно или против воље, корачати напред, и судбина Србије, заједно са судбином министарства, прешла је у друге руке. Међутим г. Јов. Ристић није још губио сасвим наду да ће се, може бити, изаћи из неприлике и без рата; то показује и његова нота великом везиру, на коју је наш заступник у Цариграду ишчекивао одговора, и после самог уласка наше војске у турску област; то показује и тон саме прокламације рата, која су више дискутује несугласице између нас и Турака. Али су то били последњи, узалудни покушаји. Чернајев је, како се тврдило онда, прешао границу Турске без знања владе, и тако је изиграна и последња нада на коју се рачунало, на име, да ће нас у последњем часу, или силе задржати да у рат не уђемо, или да ће нам Порта учинити какве такве уступке, са којима смо били у напред већ решени задовољити се[22].

После закључене Скупштине, министарство, као што споменусмо, није више држало правац послова у својим рукама а одмах после изгубљене битке на В. Извору није га више држао ни Кнез. Судбина Србије била је у рукама Чернајева — чије је он налоге слушао, то ће већ утврдити, сигурно, ис рија. За сад је извесно толико, да није слушао ни нало српске владе, ни српског Кнеза. И док је Кнез, како се он страховало и говорило, помишљао чак и земљу да напусти, је на своју руку денонсирао примирје на Морави, и тако рат понова отпочео; док су Турци улазили у Књажевац, Зајечар, Алексинац, и приближавали се Ђунису, он је проглашавао краљевине, и тек са падом Ђуниса, кад је Србија своју улогу до краја била изиграла, ишчезла је с позорнице и Србија и Чернајев, и руски добровољци, а Русија се појавила.

---

[22] Да се на овај излаз рачунало, онда нам је говорио Љ. Ивановић, шеф г штаба, а он је то могао знати поуздано.

Од значаја је забележити овде за историју, како нам је Чернајев, други дан после битке на В. Извору, говорио у Зајечару, да је даље вођење рата за Србију постало немогуће, да су од оног часа српске границе стајале отворене турским хордама, и земља огњу и мачу изложена, и да би једини излаз био из ове опасности закључити с места мир. И ми смо услед овог разговора, а по споразуму са командантом тимочке војске г. М. Лешјанином, и г. Н. Христићем, Кнежевим комесаром, сутра дан отишли у Параћин.

Чим је чуо за наш долазак, Кнез је заповедио да му се представимо. Прва му је реч била: «Како је тамо?», и кад смо му испричали све шта смо знали о ондашњем стању у Зајечару, запита још и то, је ли истина да један командант није отишао за време борбе са својим одељењем онде где му је заповеђено да оде, а да се други опет начинио болесним, остао код Грљанског моста и ту сачекао свршетак битке? Разговор Чернајева, који смо ми Кнезу испричали, дословно, учинио је јак утисак на њега, а и наше мишљење да треба правити што пре мир. Није боље ни на другим тачкама, рече Кнез, само да ми је сада могуће закључити мир, и да ли неће бити опасности за њега лично, пошто кабинет *сад пере руке и сву одговорност за неуспех у рату на њега пребацује.* На послетку Кнез се реши да предузме кораке за закључење мира.

Сутра дан стигао је у Параћин и Чарнајев са Бекером, са сасвим променутим назорима о продужењу рата. Сад је рат требало продужити, али у исто време требало је и главну ко- нду над свом војском у земљи њему поверити, и за то на- еновати га за кнежевог adlatus-a. Питање је било веома ту- љиво и опасно, али су господа, која су се око Кнеза нала- а, успела наговорити га да на предлог пристане и поцепа мо које је већ био спремио за министарски савет у цељи, се предузму кораци за закључење мира. Најјачи разлог који су ова господа истицала против закључења мира, и који нам је, на неколико дана доцније, поновио и руски Консул Карцов у Београду истим речима, био је тај што нисмо још били добро бијени; али ни на то се није морало дуго чекати. Само после неколико дана Турци су заузели и спалили Зајечар, Књажевац и Алексинац, и пошто је на тај начин сачувана част српског оружја закључено је примирје.

Ово је најзнаменитија радња за време управе, у којој је и г. Јов. Ристић учествовао. Она ће нам моћи дати мерило стварне одговорности, која на владу, која на Круну, а која на друге чињенице у земљи пада. Друга би била Аранђеловачка афера, у коју су била потпуно посвећена само три министра, а од осталих се министара брижљиво крила, тако да председник министарства, Стевча Михаиловић, и министар војни, као надлежни, како се онда свуда говорило, нису ни знали да је смртна пресуда над Јевремом Марковићем извршена[23])

Рат против Бугарске 1885 г. искључно је дело Краљ Миланово. Он то сам јавно тврди, а и сви сачувани аутентични докази из онога доба. Министри, у овој прилици, нису знали ни за све околности, које су рату претходиле, ни за све покушаје, који су чињени са разних страна, да се рат отклони, па ни за све побуде које су до рата довеле. Они су потписивали готове ноте у одговору на колективну представку великих сила, а што се оглашења рата тиче, питани су тек форме ради да не би доцније могли прати шапе, изговарајући се да нису били консултирани.

Нама, за време нашег министровања, није, истина, пао у део никакав рат, али су и наши случајеви опет за то веома занимљиви, и врло подесни за правилну расправу питања о одговорности, која нас овде занима. —

Ми смо ушли у кабинет 1880 год. као председник министарства сасвим слободних руку, без икакве политичке обвезе, ма у коме правцу. У том кабинету имали смо једнога колегу, који нам је, као краљев повереник и омиљена личност, био отворени противник, а само смо се могли поуздати потпуно на г. Стојана Новаковића. Али на првом кораку показало се, како та наша слобода није била сасвим слободна, јер су је осетно ублажавали начини на које ју је Круна разумела. Први политички акт нове владе био је одговор на ноту аустро-угарског министара спољних послова, односно царине на увоз робе из суседне царевине. Тај одговор био је усвојен у министарској седници, држатој у двору под председништвом Кнеза. Јов. Мариновић, наш посланик у Паризу, у повратку на своју дужност, однео га је г. Ф. Христићу, нашем посланику у Бечу, да га преда министру спољних послова Аустро-Угарске. Нико од министара није више о том одговору водио рачуна, држећи да је ствар у реду, али тако није било у ствари. Без знања владе г. Ч. Мијатовић, мин. спољ. послова, сигурно по одобрењу Кнеза, дозволио је г. Христићу да одговору, са чијом садржином нису били сасвим задовољни у Бечу, дода једну реченицу. која га је истумачила на начин да Беч задовољи. Ми смо сазнали за овај догађај тек услед писања органа г. Јов. Ристића, који се са много задовољства забављао «формулом» коју је Пироћанчева влада пронашла да «Пешту» задовољи.

---

[23]) Стевча Михаиловић жалио нам се онда на положај, у који је дошао у ми старству због ове афере. Кад је што о њој зацитао у министарској седници, одма се почели домигивати они, који су у ствар били посвећени, а Радивоје давао му је о но један исти одговор, да он ништа не зна, јер је ствар пред војним судом. Ово уљудно понашање толико је на њ дејствовало да му је скоро реч у грлу застал Јеврем Грујић, на кога се он највише наслањао, није имао куражи да о ствари реч п говори; и тако он, као министар председник, није могао сазнати на чему је једна ст од овaког значаја, као што је овај намештени политични процес.

Други случај био је први уговор, закључен о монополу соли са Англо-Банком у Пешти, без знања кабинета. Тај смо уговор, на срећу, могли још подерати оставивши господи из Англо-Банке да се са г. Мијатовићем равнају како знају, и они су нашли рачуна, испитавши потанко терен, да ствар не покрећу.

Трећи је случај са Генералном Унијом. Г. Ч. Мијатовић поднео је био Министарском Савету извештај, да банка француска не пристаје примити у депо новац који би се имао добити за наплату облигација које смо, по уговору, дужни пре-
д Генералној Унији. На то је у седници донето решење. да
с лигације могу издати само за готов новац. и да се новац
о добивени не поверава ни под којим видом Генералној
У , а ако банка француска не може да га прими, нека се
т какав други сигуран новчани завод, коме би се предао,
к епо, на чување.

Чим су акције Генералне Уније почеле претерано скакати, тако да су од 250 динара прешле 3000, ми смо саопштили министру финансија нашу зебњу, да овај завод не улази у несигурне берзанске операције, које могу једног дана обалити његове акције на нулу. На то нас је министар финансија уверавао, да наша држава ни у ком случају не би могла ништа претрпети од кризе у коју би могла доћи Генерална Унија, јер су наши новчани односи с њом сасвим правилни; а миннстар грађевина изјавио нам је, да он свагда има више израђеног посла у рукама него што је исплаћено. За овим је наскоро наступила криза у Генералној Унији, и на питања наша, министар финансија поновио нам је иста уверавања. Услед пада Генералне Уније и услед гласова, који су се разносили по кафанама београдским, ми смо могли присилити министра финансија да нам каже нешто од истине, и он је признао да је издао Генералној Унији за двадесет милиона облигација, на просто задужење у књигама њеним. Кад је министар отпутовао у Париз, сазнали смо да је издато више од двадесет милиона, а тек кад се вратио у Београд из Париза, могли смо сазнати да је Унији било издато око четрдесет милиона у облигацијама, које нису биле чак ни потписане. Разуме се, да министар, ма како био лакомислен, без одобрења владаоца, чији је био љубимац, не би смео оваквој опасности земљу да изложи.

Али и овај овако тежак случај није, сигурно, ни последњи ни најтежи, — из доба владавине о којој сад говоримо, могло би се изнети још много више случајева, који би исто стање преставили, и ми сумњамо да је било и једног кабинета, за то време, који није више мање долазио у положај Јов. Ристића, М. Гарашанина и Пироћанца.

Није наша тежња да скинемо сву одговорност са политичних људи и министара, и да је ставимо Круни на тере, али се она мора одмерити према ономе што је сваки од њ у ствари учинио, или је пропустио учинити, што је могао, требао учинити. Г. Јов. Ристић и његове колеге одговорни што су агитовали за рат, кад рату није било време, одговор су што нису напустили власт, кад су видели да рату ни могли стати на пут, али њихова одговорност у овом случају не може ићи даље; за сам рат одговоран је Кнез, јер, да га он није хтео, њега не би било.

За рат са Бугарском одговоран је само Краљ Милан. Он га је хтео, он га је спремио, и он га је водио. Министри су одговорни само за то што нису довољно водили рачуна од одговорности која и на њих пада, што су се у једном тако важном историском догађају на туђе оцене олако ослонили.

За наше недаће ми смо одговорни што нисмо на првом случају напустили власт, и ако ствар не бисмо тиме поправили, и што смо у друштву нашем задржали непоузданог човека; — али ми нисмо одговорни ни за формулу која је без нашег знања додата одговору, ни за уговор са Англо-Банком, ни за издатих четрдесет милиона Генералној Унији, без икакве гарантије, што је све против изречног решења владе, или без њеног знања, учињено.

Ми и сами знамо напред све што нам се може рећи на овакав начин умовања, али ми опет држимо да је он правилан, само што га је тешко разумети, а још теже, можда, јасно преставити. За оно што смо досад о оваким питањима, узгред, помињали, нама се замерило с једне стране, да хоћемо државу без закона, с друге опет, да све оснивамо на писаним законима, не водећи рачуна о људима, а сад ће нам се сигурно рећи, да је Круна по Уставу неодговорна, да су само министри одговорни, као што нам је већ речено да нема закона, који би кога осуђивао да служи као министар, ако налази да је за интересе земље штетно оно, што се од њега тражи да учини. — Јест, доиста, све је тако по Уставу, на жалост у ствари сасвим је обрнуто. Ни у другим земљама није тешко наћи министре, и ако није лако наћи их добре, а у нас има министара на сваки прст колико хоћете и за сваки посао какви ћете, па чак и за добар, ако би се од њих само добар посао ажио; и то је факт с којим се мора рачунати. И зар збиља шим политичарима није за то довољан доказ наш целокупни литички живот, за ово последње четврт века? Јест, доиста ше у Уставу да су само министри одговорни, и тако споља згледа да је, али нека нам се изнесе један једини важан догађај у држави, који би био изведен, а да је Круна налазила да га не треба извести, и да је збиља хтела да се он не изведе. Нека нам се покаже ма један чин од значаја, где су министри, Скупштина или јавно мњење могли спречити да се што не учини, што је Круна држала да је требало учинити. Таквог чина нема у ствари, у овоме добу владавине о коме је реч[24])

Где нема праве самосталности и слободне воље, ту не може бити ни одговорности. То је правило без изузећа у моралном свету, а у политичном животу, и ако су му границе много пространије, и тако се строго не узима, оно опет у основу и у опште вреди. Разлика је сва у томе, што се самосвест и слободна воља код маса не мери истом мером, као код личности. При свем том и у политичном животу једнога народа, ако га желимо правилног, у опште може стварна одговорност пасти само на она места у држави, где се разуме оно што се ради, где постоји слободна воља да се што уради или не уради, и *где се налази стварна моћ да се та воља у дело изведе.*

Истина, и најапсолутистичнији систем владавине често се виђа присиљен, да пристаје на компромисе, и да чини концесије људима и стварима, па је природно да их мора чинити у мало јачој мери и систем привидне парламентарне владавине. Али та околност не мења правило у основу, она није у стању учинити да у ствари одговорност падне на оне чињенице у држави, на које пада, истина, по Уставу, кад те чињенице нити разумеју оно о чему се ради, нити свагда знају оно о чему се ради, нити пак имају моћи да изврше оно, што би изабрале да треба учинити.

---

[24]) Истина, ми нисмо хтели пристати, да се после атентата Јелене Марковићке угледнији радикали стрпају масом у затвор, па да се тек после траже докази за њихово саучешће. Наша је оставка ношена онда у џепу читав месец дана, а према нама чињени су сви могући покушаји, да се за тако *здраву и плодну политичну мисао добијемо*, али ништа за то, да је Круна неодступно хтела да се радикали затворе, они
у ствари били позатварани, јер ако није хтео Пироћанац, нашло би се јамачно други који би ту жељу Круни радо испунили. Нама се чак чинило онда, пошто је наш оставка из сасвим других, и ранијих разлога, била понуђена, да се држало мно више на то да Пироћанац позатвара, мимо закона, радикале, него да они буду творени.

Било је сигурно и код других министара сличних случајева, али ни они не б били у стању доказати, нити више нити друго него што наш случај показује.

Оставимо, дакле, на страну велики део бирача, међу којима има их и таквих, који не знају ни с којим се државама граничи Србија, а камо ли да би се што разумели у државним пословима. Издвојмо приличан део изабраних, који се толико исто разумеју у државним питањима колико и они који су их изабрали. На њих не може пасти стварна одговорност ни у ком случају; они су неспособни да ју на себе приме; њима је потребна праведна, правилна и брижљива државна власт, и кад њу имају и њима и држави најбоља је.

И тако нам остају две чињенице у држави, на које пада стварна одговорност за послове државне: Круна и интелигенција. О овој поставци не може бити спора̀, јер је тако свуда, па тако мора бити и у нас. Питање је сад само, колики и какав део ове одговорности пада на Круну, а колики и какав на интелигенцију, узимајући овде обим интелигенције у најширим границама.

У нашој земљи, оваква каква је данас, без пречишћених и утврђених појмова о праву и дужности, без истинске образованости и политичке чедности, без јавног мишљења, и без снаге на коју би се оно ослонило. Са странкама политичким које се све без изузећа налазе тек у развоју образовања, чије је вођство без сталности, а подржавање од стране масе без поуздања, у којима су често интереси државни запостављени интересима страначким. Са странкама које још не увиђају, да су природом ствари присиљене на стрпељивост, и свакидашње међусобне додире, па чак и на заједничке радње у важним приликама, и које су само са те неувиђавности немоћне, нити да учине добро, нити да спрече зло. — Са странкама и политичним људима, који се по читавих десет година и више јавно боре за известан Устав, а чим га добију оне га те или, парче по парче, газећи његове одредбе док су у сти, или у целини помажући да се за једну ноћ поништи. стањем целокупним у земљи, где се Устав може дати да- а узети сутра, а да опет тај велики чин у јавном животу у чему стање у земљи не промени, сем промене која по ад долази, у тим приликама на местима министарским. Где су вазда готови да учине Пашић и Гарашанин, што не би хтео Ристић, Ристић и Гарашанин, што не би хтео Пашић, а Ристић и Пашић што не би хтео Гарашанин. И ако, случајно, ни један од њих не би хтео, где стоји Н. Христић готов да то изврши. И да је бар ту крај овој лицитацији на ниже. У таквој земљи, интелигенција док је оваква као што је наша, и ако се с њом и средством ње морају да врше послови у држави, не може бити одговорна за општи и главни правац послова у њој.

Интелигенција је одговорна, и тој одговорности нема равне, што у борби непрекидној, јогунастој, између две крајности, које се отимљу за целокупну власт, није заузела независан посреднички положај, и свела борбу у њене природне границе, него се раздвојила на двоје, и оба логора служила и експлоатисала, што није спремила терен, на коме би могли министри стати са својим независним гледиштем, на коме би се рад Скупштине кретао у границама и правцем корисним за напредак земље, а не би се време расипало у којекаквим ситницама, тако да мало чега имамо у нашој земљи, за што би се могло рећи да је у ред доведено. Она је одговорна што у земљи нема јавног мишљења, и што наша штампа само прекоре заслужује, она је одговорна што није, групишући се, дала своме раду правац, који би дао земљи спремне и одане послу раднике, на место јалових агитатора, и проблематичне способности министара, народу савесне вође у јавном животу, а Круни поуздане и одане саветнике. Али ова се одговорност устављa на овој тачци, она не може ићи даље. Где је та могућност да се са данашњим елементима састави једна влада, која би нашла поузданог ослонца у Скупштини за озбиљне радове у земљи, где је та Скупштина која би подржавала такву владу, и где су ти бирачи који би подржавали такву Скупштину — ако би се Круни учинило да ни влада, ни Скупштина нису на свом месту? А владе које немају поузданог ослонца у Скупшти
осуђене су на потчињен положај према Круни, и живе, виш
или мање, од њене милости.

За данас, дакле, још за озбиљан и користан рад у земљи који би извео земљу из овог нерада у опште, и јалових политичких агитација, који би дао државној администрацији чврс организам, без чега се политичке слободе изврћу често у неред, и место добра доносе застој; који би довео у ред судство и законодавство — за то, и за све друго, потребан је поуздан наслон и поуздана потпора Круне, без којих су све друге снаге у земљи слабе.

Док ово стање траје одговорност за послове земаљске мора пасти на Круну; она је тешка, она је огромна, она је толико тешка да под њеним теретом могу посрнути и Круна и земља, али се данас она не може ставити ни каквим вештинама или уставним фикцијама на које друго место, а да се држава не изложи највећој опасности. То треба Круна да зна, то треба земља да зна. Обмана у овоме била би судбоносна.

И при свем овом што смо довде навели, ми не мислимо ни из далека на лични режим владавине; данас већ нема за њ услова у Србији, да би могао бити од користи. Ми мислимо да треба дати земљи правилан одмерен Устав, према њеним приликама, и правим потребама. У том Уставу не би се ограничавало ни једно политично право грађанима, не би изостала ни једна уставна гаранција за правилно вођење послова, не би се крњила ни једна прерогатива Круни; али би се стварна гаранција за поштовање Устава и закона тражила онде где може бити и стварне одговорности. И при свем том, не треба се одавати обманама, све може остати опет по старом, ако оне чињенице, на којима лежи одговорност, ту одговорност озбиљно не узму.

Кад Краљ буде познао сву величину одговорности коју у данашњим данима Круна носи, он ће у истом часу познати и сву величину дужности, коју му та одговорност налаже, и сву величину моћи која му и по таквом Уставу стоји на расположењу да тој дужности одговори.